

—— *Dokumentum / Document* ——

A SZELLEMTÖRTÉNET JEGYÉBEN, AVAGY
ADALÉK A SZÁZADOK 1930-AS ÉVEKBELI
TÖRTÉNETÉHEZ: IFJABB RÉVÉSZ IMRE LEVELEI
MÁLYUSZ ELEMÉRNEK (1930–1939)¹

IN THE SPIRIT OF INTELLECTUAL HISTORY,
OR A SUPPLEMENT TO THE HISTORY OF THE
CENTURIES IN THE 1930S: LETTERS FROM IMRE
RÉVÉSZ, JR. TO ELEMÉR MÁLYUSZ (1930–1939)

Erős Vilmos

habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem BTK

ÖSSZEFOGLALÁS

A forrásközlés Ifjabb Révész Imrének Mályusz Elemérhez az 1930-as években írott leveleit tartalmazza. A leveleket Révész alapvetően a Századokban megjelent recenziói és tanulmányai kapcsán írta, de mindez sok szempontból rávilágít az ún. Századok-korához (Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István) való viszonyára, s egyéb vonatkozásokra is. Legfőképpen a szellemtörténethez való kötődésére, amit a szerző egyéb, kapcsolódó tanulmányokban elemez.

Abstract

This primary source publication contains letters written by Imre Révész, Jr. to Elemér Mályusz in the 1930s. The letters were mainly written by Révész in connection with his reviews and studies published in *Századok*, but they shed quite a bit of light on his relationship with the so-called *Századok*-circle (Elemér Mályusz, Sándor Domanovszky, István Hajnal) and other implications. Most importantly, they reflect his connection to intellectual history, which the author analyses in other related studies.

Kulcsszavak: Révész Imre, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal Imre, *Századok*

Keywords: Imre Révész, Elemér Mályusz, Sándor Domanovszky, Imre Hajnal, *Századok*

¹ MTA KIK Kt, Ms 6405/126–157.

Az alábbi forrásközlés alapja Ifjabb Révész Imrének² a Mályusz Elemérhez³ az 1930-as években írott levelei, amelyek az Akadémia Kézirattárában találhatók, s eddig még publikálatlanok voltak.⁴ A levelezésnek az a tulajdonképpeni apropója, hogy a magyar történettudomány vezető folyóiratának szerkesztését 1929-től Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István vette át.⁵ A trió legfontosabb törekvése az volt, hogy történetírásuk általános jellegének megfelelően, a hagyományos politikai eseménytörténeti orientáció helyett (amely a Századok korábbi évfolyamait inkább jellemezte) lényegesen nagyobb teret adjanak a modernebb, az európai történetírás újításaihoz sokkal közelebb álló gazdaság-, társadalom-, és szellemtörténeti (később népiségtörténeti) tanulmányoknak.⁶ Mályusz Elemér minden bizonnyal ennek apropóján kereste meg levélben Révész Imrét (akinek ilyen – tehát szellemtörténeti – irányú tájékozódását nyilván korábbról ismerte, s nem utolsó szempont volt a protestáns/református egyháztörténettel való foglalkozás, hiszen Mályusz evangélikus volt – a vallási-felekezeti kérdés persze itt nem feltétlenül

² Révészhez irodalom. *Pusztai Ferenc*: Felekezeti meggyőződés és modern történetírás. (Révész Imre és a református történetiszemlélet.) In: *Opuscula Historiae*. II. Szerk. Kósa-Grimm András-Veres Kristóf. Bp. 2018. 122–139; Kósa László: A történetész Révész Imre fordulata. In: *Uő*: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok, Bp. 2011. 408–436; *Erős Vilmos*: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. (Gyimesi Pálmával közösen.) *Lymbus*, Magyarságtudományi folyóirat. 7. (2009) 233–257. (Itt a korábbi irodalom is, főként méltatások ifj. Révész Imre halálának alkalmából.) Életrajzról részletesebben pl. *Révész Imre*: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949. Szerk. Barcza József. Bp. 1990; Valamint *Hit – Tudomány – Közélet*. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életút-leírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II. Szerk. Kovács I. Gábor. Összeállították Kovács I. Gábor–Takács Árpád. Bp., 2014. 103–119.

³ Mályuszról lásd *Erős Vilmos*: Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok*, 147. (2013) 1. 33–62; *Uő*: Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989) *Ungarn Jahrbuch*. Band 32. (2014–2015). München-Regensburg, 2016. 229–242. Legújabban *Mályusz Elemér*: Visszaemlékezések. Szerk. Soós István. Bp. 2021.

⁴ Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/126–157.

⁵ A Századokhoz lásd *Erős Vilmos*: A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. *Valóság*, 52. (2009) 2. 48–69; *Pál Lajos*: Egy folyóirat a történetész viták keresztútjában, *Századok*, (1931–1943). *Századok* 149. (2015) 1. 33–86; *Mályusz E.*: Visszaemlékezések. i. m. pl. 271–286. és passim.

⁶ Ua.

perdöntő, hiszen akkor miért nem Zoványi Jenőt vagy R. Kiss Istvánt kereste meg Mályusz⁷), hogy felkérje egy hosszabb távú együttműködésre. Révész örömmel válaszolt a felkérésre, biztosította Mályusz, hogy a Századokból nagyon sokat lehet tanulni szaktörténeti szempontból (különösen neki, akinél némileg túlteng a teológiai végzettség súlya⁸), s a levelezés igen nagy részét egyezkedés teszi ki: mely könyvek beszerzését, megküldését kéri Révész recenzió elkészítése céljából (akinek ez jó alkalom saját és szemináriumi könyvtárának bővítésére, fejlesztésére is). A döntően német és francia nyelvű könyvek nagy részét Révész valószínűleg kézhez is kapta, mert a Századok – utóbb készült – repertóriumára szerint is egészen a negyvenes évek elejéig több ismertetés is megjelent ezekről.⁹ (Természetesen magyar nyelvű, mindenekelőtt protestáns egyháztörténeti, részben Debrecenhez kötődő munkákat is ismertetett Révész¹⁰). E könyvek szinte kizárólagos jellegzetessége, (a magyar nyelvűek kivételével), hogy a szellemtörténet jegyében születtek, amelyekről Révész nem mindig volt különösebben jó véleménnyel. De volt közöttük olyan is, amelyről kifejezetten elragadtatással és jelentős terjedelemben nyilatkozott¹¹ – éppen a szellemtörténetnek szerinte leginkább gyümölcsöző módon való alkalmazása miatt –, sőt ezért (a némi huzavona miatt) Hajnal Istvánnal is hajlandó lett volna némiképp ujjat húzni.¹² A levelezés persze más tartalmak miatt is érdekes, sok szempontból fényt vet ugyanis Révész egyéniségére, műveltségére, s különösen is érdekfeszítőek a Révésznek Történelmi Társulatban betöltött pozíciójához, valamint a Corvin-lánc elnyeréséhez kapcsolódó részek¹³, amelyek mind Mályusz támogatásának, részben egyenesen kezdeményezésének köszönhetők. Különösen is érdekesek/fontosak a Révész akadémiai tagságához kapcsolódó momentumok a levelezésben¹⁴, mert ebből kiderül, hogy ennek fő kezdeményezője szintén Mályusz

⁷ Mályusz egyháztörténeti munkásságáról Lásd Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1999. Valamint Mályusz: Visszaemlékezések. i. m. 345–373.

⁸ Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/133. A levelet egyébként Révész Hajnal Istvánhoz írta, talán véletlenül keveredett a Mályuszhoz írott levelek közé.

⁹ Lásd pl. Révész Imre ismertetései Guggisberg, Haase, Schaeffler, Schaller műveiről az alábbiakban.

¹⁰ Lásd az alábbiak.

¹¹ Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/133. Valamint *Révész Imre*: Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart-Berlin, 1932. Századok 68. (1934) 451–457.

¹² Ua.

¹³ Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/144. A Corvin-lánccról és a Corvin-koszorúról bővebben lásd *Büky Orsolya*: A szellem lovagjai. Bp. 2015.

¹⁴ Lásd pl. MTA KIK Kt, Ms 6405/147.

Elemér volt, sőt az akadémia székfoglaló témájára ő buzdította (megjegyzem par excellence debreceni és szellemtörténeti téma, hiszen a cím: Debrecen lelki válsága)¹⁵, illetve ennek első változata is a Századokban jelent meg.

Megjegyzendő az is, hogy Révész részint vitatkozik is Mályusz felfogásával, különösen a tolerancia gondolatát illetően, illetve a reformáció középkori vagy újkort megalapozó voltáról, de a lehető legkorrektebb hangnemben és egyébként par excellence szellemtörténeti keretekben.¹⁶ Révész véleményt nyilvánít a Szekfü–Mályusz vita¹⁷ éppen akkor folyó fejezetéről, azaz a barokk és reneszánsz magyarországi fejleményeiről (tehát szintén tősgyökeres szellemtörténeti problémákról), igazából egyik mellett sem foglalva állást egyértelműen, s inkább a vita „gyöngyörű” (tehát szakmai s nem felekezeti) jellegét emeli ki.¹⁸ A levelezés utolsó darabja Mályusz nagy szellemtörténeti szintéziséről, „A türelmi rendelet”-ről, illetve annak nagy lélegzetű pendant-járól, a türelmi rendelet iratairól szól,¹⁹ amelyről Révész felsőfokú jelzőkkel nyilatkozik. S hogy mindez nem csupán üres szócséplés, azt világosan bizonyítják az 1950-es, 1960-as években megjelent, a korszakról (18. század, Sinai Miklós, majd Domokos Lajos) szóló²⁰, amúgy szembeszökően debreceni témájú eszme- (s így szellem-) történeti monográfiák. Különösen az utolsóban feltűnő Mályusz gyakori idézése, s a felvilágosodásról való koncepciójának adaptálása, megjegyzem az obligát, a történettudományban akkoriban még mindig gyakori Marx-Engels-Lenin citátumok helyett.²¹

Hozzá lehet tenni mindehhez, hogy Révészről roppant lesújtóan nyilatkozott Mályusz Elemér az 1970-es évek közepén készült, s nem-

¹⁵ Révész Imre: Debrecen lelki válsága 1561–1571. Századok 70. (1936) 38–75. 163–203; Folytatása Révész Imre: Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben. (Újabb adalékok Debrecen János Zsigmond korabeli lelki válságához). Századok 71. (1937) 273–303.

¹⁶ MTA KIK Kt, Ms 6405/154.

¹⁷ Erős Vilmos: A Szekfü–Mályusz vita. Debrecen 2000.

¹⁸ Uo. Valamint MTA KIK Kt, Ms 6405/154

¹⁹ Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus. Bp. 1939. Valamint Iratok a türelmi rendelet történetéhez. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1940.

²⁰ Lásd Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből. Bp. 1966.

²¹ Lásd erre a gyakorlatra (azaz a citatológiára) még Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949 és 1989 közötti magyar történettudományban. In: „Tudomány és ideológia között.” Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerk. Erős Vilmos és Takács Ádám. Bp. 2012. 62–74.

régiben publikált visszaemlékezéseiben.²² Mályusz azt is kétségbe vonta ekkor, hogy Révész igazából történész volt-e, s különösen azon „élcélódott”, hogy Révészt 1937-es, akadémiai székfoglalójának („Debrecen lelki válsága”) Századok-beli publikációja során főként honoráriumának elintézése foglalkoztatta. Egyúttal Révészt (Szabó Istvánnal együtt) a „debreceni föld/táj” szülőtteiként aposztrofálta, amit ő a földhözragadtsággal, a társasági modorban való járatlansággal azonosított, amely „szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta.”²³

Mályusz szóban forgó értékeléséhez a következők jegyezhetők meg: minősítését nyilván nagyban befolyásolta, hogy Révész az 1950-es években jelentős mértékben azonosult az új, marxista-sztálinista történetírással (egyedül maradhatott akadémikus a régi, polgári” gárdából)²⁴, míg Mályusz 1945 után marginális pozícióba került. Másrészt Szabó Istvánról a visszaemlékezések egyéb lapjain alapvetően igen pozitív hangnemben nyilatkozott²⁵, s nem kétséges, hogy pl. 1956 után is őt egyik fő riválisának tekintette, arról nem beszélve, hogy írásának egyik helyén Szűcs Jenőről a Révészről és Szabóról

²² Mályusz E.: Visszaemlékezések. i. m.

²³ Mályusz E.: Visszaemlékezések. i. m. 487. Az itt felidézendő oldalakon Mályusz először Szabó Istvánról szedi le a keresztvizet, majd Révészről írja a következőket: „Ilyen kollégákra [ez Szabó Istvánra vonatkozik] pazaroljam a jövőben érzelmeimet, vagy egy Révész Imre-félére, akiről annak idején, amikor a Századok szerkesztőségének tagja voltam, elhittem Domanovszkyval és Hajnallal, hogy történetíró. Rábészéltem őket, hogy hozzuk be az Akadémiára. Megfogalmaztam levelező tagsági ajánlását, korteskedtem érdekében, sőt székfoglalóját is kiadattam a Századokban, amivel egyébként jó alkalmat nyertem megismerni, mi rejlik kenetteljes pietista szószátyárkodása mögött. Mivel kiderült, miszerint legfőbb gondja az volt, hogy kisebb a honorárium, amelyet a folyóirat (a különnyomatokkal együtt) kiutalt a számára, mint amekkorát akkor kapott volna, ha felolvasása az akadémiai értekezések sorozatában jelenik meg. Igaz, Szabó is, Révész is debreceniek voltak, annak a tájnak a szülőttei, amely híres volt földhöztapadtságáról és a társasági modorban járatlanságáról, s amely szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta.”

²⁴ Lásd mindehhez Révész előadása a szellemtörténetről 1952-ben, MTA KIK Kt, Ms 5966/11. Valamint Révész pozitív megnyilatkozásai Andics Erzsébettel kapcsolatban. Lásd A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. Összegyűjtötte és szerk. Andics Erzsébet. Bp. 1952. Századok 87. (1953) 147–151. (Révész Imre recenziója.); Andics Erzsébet-Révész Imre: Kossuth Lajos születésének 150.évfordulója elé. Századok 85. (1951) 190–196.

²⁵ Pl. Mályusz E.: Visszaemlékezések. i. m. 313–315, 351–352, 425–426, 600–602.

elmondottakhoz hasonló hangnemben nyilatkozott, s őt is egyfajta debreceni provincializmussal azonosította²⁶ (pedig Szűcs sok vonatkozásban európai látóköri, s Európában is ismert és elismert történész volt²⁷).

Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy Szekfű Gyula éppen az itt leginkább körüljárt időszakban, tehát az 1930-as évek közepén, Révésznek a szellemtörténet jegyében fogant vallástörténeti munkáit – Pokoly Józsefével szöges ellentétben – mintaszerűnek nevezte (vö. Magyar Történet), aki Troeltsch nyomán is világosan bizonyította egyebek mellett, hogy 16. században sem a protestáns, sem a katolikus gyakorlatban nem beszélhetünk tényleges vallási türelemről.

Azaz Szekfű Mályusszal ellentétben – úgy tűnik – Révészt valóban országos kaliberű történészként tartotta számon²⁸, s mindez nyilvánvalóan a debreceni történész alapvetően szellemtörténeti pozíciójával is összefüggésben volt.

Az ifjabb Révész Imrének Mályusz Elemérhez írott leveleit egyéb szöveggel is kiegészítettem, mert úgy gondolom, hogy árnyalják, illetve bizonyos szempontból mélyíthetik az ifjabb Révész Imréről kialakítandó képet. A Függelékben néhány részletet közlök ifjabb Révész Imrének a Századokban megjelent (s a levelezésben bőségesen érintett) recenziójából, amelyet Willy Andreas könyvéről készített²⁹, s amely számos olyan elemet tartalmaz, amely világosan bizonyítja ifjabb Révész Imrének a szellemtörténeti felfogással való mélységes azonosulását.

Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939)³⁰
MTA KIK Kt, Ms 6405/126.

²⁶ Mályusz E.: Visszaemlékezések. i. m. 559–560

²⁷ Szűcsről lásd pl. *Romsics Ignác*: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században - nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 603–604. Az itteni fejtegetésekről részletesebben lásd *Erős Vilmos*: A szellemtörténet Debrecenben: Ifjabb Révész Imre. *Aetas*, 37. (2022) 3. 79–96.

²⁸ Megjegyzendő, hogy Szabó Istvánt is, csak őt nem szellemtörténeti alapokon. Lásd *Erős Vilmos*: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején.) *Történelmi Szemle* 61. (2019) 3. 479–498. Szekfűnek a Magyar Történetben megfogalmazott véleményére a vallási türelem kapcsán Révészről lásd *Erős V.*: A szellemtörténet Debrecenben i. m. 95.

²⁹ Lásd alább.

³⁰ MTA KIK Kt, Ms 6405/126–157. Az aláhúzások a következőkben mind az eredetiben. A szövegben meghagytam a régies kifejezéseket, illetve a helyesírási hibákat is. A nyilvánvaló rövidítéseket (D. –Debrecen, bp-i – budapesti, stb.) nem oldottam fel, de az idegen nyelvű kifejezéseket – lehetőség szerint

Debreczen, 1930. XI. 12.

Mélyen tisztelt Barátom,
Nagyon megtisztelő kedves leveledet köszönettel vettem. Örülök, hogy megadatott számomra a Veled való személyes érintkezés lehetősége: írásaidból már igen sokat tanultam. Kérlek, ne vedd tolakodásnak, hogyha az egyetemi kartársak közös szokásos, rokonlelkű historikusok között pedig magától értetődő bizalmas megszólítás elfogadását/viszonzását vagyok bátor Tőled kérni.

December 5-ikén és 6-ikán (délután 2-ig) én is Budapesten fogok tartózkodni és igazán nagyon boldog leszek, ha Veled találkozhatom. Légy szíves feljegyezni magadnak előrelátható bpesti szállásom címét: Dr Szilády Zoltán IX. Mátyás-u. 20. III. Egyébként pedig – minthogy a Szt. Ágoston emlékűnnepélyen felolvasok s utána a MPIT. választmányi stb. ülésein is részt veszek – 5-ikén, pénteken d. u. $\frac{3}{4}$ 5-től legalábbis 8–1/2 9 óráig egészen bizonyosan a Ref. Theol. Akadémia épületében (Ráday-u. 28.) fogok tartózkodni és ott leszek legkönnyebben megtalálható.

Asztalos Miklós urat³¹ feltétlenül fölkeresem, ha óhajtod; de ezt legjobban szeretném vagy Veled, vagy Török Pállal együtt³² megtenni, nehogy a dolognak bizonyos intrusio³³-jellege legyen Asztalos dr. úrral szemben, kit személyesen ismerni nincs szerencsém, bár kutató munkáját szintén ismerem és értékelem.

A legnagyobb szeretettel köszönt
a viszontlátás reményében
igaz híved
Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/127.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

A Századokat állandóan olvasom és kritikáiból nagyon sokat tanulok. Csekély közreműködésemet nagyon szívesen fölajánlom. Sajnos azonban, ebben a mostani dékáni esztendőmben nagyon korlátoztak a lehetőségeim. Incze Gábor könyvét³⁴ hosszasan recenzáltam

– lefordítottam. E.V.

³¹ Asztalosról vö. későbbi jegyzetekben, illetve *Révész Imre*: Szempontok a magyar 'kálvinizmus' eredetének vizsgálatához. *Századok* 68. (1934) 257–275.

³² Török Pálhoz lásd a későbbiekben idézendő levél MTA KIK Kt, Ms4754/217.

³³ Alkalmatlankodás – latin.

³⁴ *Incze Gábor*: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században, Debrecen 1931.

a Protestáns Szemlében.³⁵ Úgy erről, mint a Rác A.³⁶ és Soós B.³⁷ könyveiről szívesen írnék *(esetleg összefoglalólag) a Századokban is, azonban most sejtelmem sincs, hogy mikor jutok hozzá.

Fontosabbnak tartanám azonban a külföldi szakirodalom figyelemmel kísérését. Nyomorúságos szemináriumi átalányomnak a felét az idén a központi egyetemre való beköltözés kapcsán bebútorozkodásra kellett fordítanom, így teljes lehetetlenség, hogy már tavalyról is fennálló tartozásaim mellett ez idén nagyobb mértékben tudjak könyvet vásárolni. Tehát számomra is nagy segítség volna, ha a Századok révén, mint recenziós példányhoz, juthatnék egy-egy olyan szakunkához, amely közelebbről belevág tanulmányi körömbe. Az a kérdés, megvan-e erre a lehetősége a Századoknak? Ha igen, úgy röviden összeállítanám azoknak az 1–2 éven belül megjelent dolgoknak a jegyzékét, amelyeknek recenzeálására vállalkozhatnám, de amelyeket meghozni nem tudtam és nem tudok.*

Milyen időközökben jelenik meg most a Századok, mikor van „lapzártá” és egyáltalában mik a belé dolgozás föltételei?

*) A tanszék átvétele után, amikor még több pénz állt rendelkezésemre, elsősorban a talált nagy hiányokat kellett a szemináriumomban pótolni, régebbi, de nélkülözhetetlen szakmunkák meghozatásával.

Egyébiránt nagyon köszönöm és megtiszteltetésnek veszem, hogy megkeresni méltóztattál. Nagyatyám is, Atyám is munkatársai voltak a Századoknak,³⁸ én már csak ezért is, de főleg a tudományos munkaközösség szempontjából, melyből mi theologusok sem vonhatjuk ki magunkat, őszinte örömmel állok munkatársai sorába. De nagyobbarányú munkával csak dékáni esztendőm letelte után tudok majd szolgálni.

Szeretettel és igaz tisztelettel

Debreczenben, 1932. XI. 21

Munkásságodat rendkívül nagyraértékelő
barátod Révész Imre

³⁵ Révész Imre: Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Protestáns Szemle 60. (1932) 269.

³⁶ Rác B. Béla: Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914). Gyula 1931. Révész Imre ismertetése Incze és Rác munkáiról. Századok 70. (1933) 74–79.

³⁷ Soós B. Béla: Zwingli és Luther találkozása Marburgban. Debrecen 1932. Erről Révész ismertetése: Révész Imre: Soós Béla: Zwingli és Luther találkozása Marburgban. Századok 67. (1933) 230–232.

³⁸ Vö. Révész Imre: Révész Imre élete 1826–1881: Születésének 100. évfordulójára. Debrecen 1926. Valamint Révész I.: 'Vallomások'. i. m. 58. Idősebb Révész Imréhez újabban pl. Magyar Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin szellemét.” Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója. Református Szemle 105. (2016) 2. 176–197.

MTA KIK Kt, Ms 6405/128.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,
nagy köszönettel vett újabb szíves soraidra hamarosan összeállítottam a mellékelt jegyzéket. Amint látod, oly könyveket igyekeztem kiválogatni, melyeknek egyike sem csak theol. érdekű, sőt van köztük egy,³⁹ címe után, kizárólag gazdaságtörténeti vonatkozása is, mely azonban a gazdasági és a vallási eszmék kapcsolataira is alighanem bőven kiterjeszkedik. – Méltóztassatok velük szerencsét próbálni, nagyon jó volna, ha bár egyet-kettőt kaphatnánk. Ha hozzájutook, később angolokra is kiterjesztem figyelmemet, ezt a jegyzéket azonban már most hirtelenében is össze tudtam ütni.

Ha csak lehet, a vakációban a Soós, Incze, Rácz-könyvek rövid recenzióját⁴⁰ megcsinálom.

Hogy hosszabb tanulmánnyal mikor tudok tisztelni, az egészen kétséges, miután az én legspeciálisabb tanulmányaim annyira a theologiai ideatörténet körébe vágnak (a magyar ref. Egyház eszmei alapvetéséről tervezek egy nagy munkát⁴¹), hogy azok a Századokban nem foglalhatnak helyet. Azonban megtörténhetik, hogy nem hosszú idő múlva kialakulhatna egy kisebb tanulmányom a magyar reformáció politikai eszméiről, amikről még általános frázisokon kívül egyéb tudásunk nincs, pedig bőven van hozzá anyag. Ha sikerülne épkézláb dolgot kihoznom, azt már előre a Századoknak ajánlanám fel. Viszont Téged és Szekfű Gyulát annak idején barátilag megrohamozni szándékozlak⁴², hogy itt felmerülő problémáim magyar politika-társadalom-gazdaságtörténeti oldalainak megvilágosításában legyenek szíves segítségül.

Szeretettel köszönt tisztelő igaz
barátod

D. 1932. XI. 26

Magoss György-tér 14.

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/129.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom,
igen köszönöm szíves leveledet és kiegészítéseidet⁴³. Persze, hogy a Hauser: Modernité-ja már volt ismertetve a Századokban⁴⁴

³⁹ Nem lehet megállapítani, hogy pontosan melyik kötetről is van szó.

⁴⁰ Vö. a korábbiak.

⁴¹ Valószínűleg Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. 1520 tájától 1608-ig. Debrecen 1938.

⁴² A Révész-Szekfű viszonyhoz lásd *Erős V.–Gyimesi P.*: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. i. m.

⁴³ Valószínűleg valamelyik recenzió adatainak Mályusz általi kiegészítéséről van szó.

⁴⁴ Valószínűleg *Komóróczy György*: Henri Hauser: La modernité du XVIe siècle-

s nyilván én is onnan jegyeztem ki a magam kis repertoriumába, de a forrást nem írtam hozzá és elfeledkeztem róla.

A magyar reformáció politikai eszméiről való tanulmányomhoz sajnos, még hozzátétőleges terminust sem adhatok. Nagyon sok előmunkálattal el kell még végeznom hozzá. De elhatározott szándékom megcsinálni s mikor már annyira leszek vele, hogy jelentkezhetem, föltétlenül jelentkezni fogok az előjegyzésre.

Soós, Rác, Incze könyvei mellett a K. Török Mihály könyve⁴⁵ ismertetésére is szívesen vállalkozom. Reményem van rá, hogy január 31-ig tudok szolgálni a kéziratokkal. Előbb aligha, mert a dékáni teendőkön kívül még 200 (kettőszáz) kollokvium is a nyakamon van. Nálunk ugyanis a kollokvium kötelező. (Félreértés kikerülésére: egyszersmind ingyenes is, nem úgy, mint a közgazdasági egyetemen).

Szeretettel és tisztelettel

D. 1932. XII. 8. igaz barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/130.

Debreczen, 1933. I/10

Magoss György tér 14.

Mélyen tisztelt Kedves barátom!

Rác, Incze és Soós dolgozatainak ismertetését tisztelettel mellékelem.⁴⁶ A K. Török Mihály kis könyvéről is majdnem teljesen készen vagyok a nem nagy mondanivalómmal, de fennakadtam egy, Tisza Kálmánra vonatkozó, merész és hihetetlenül hangzó állításán, amelyet kontrollálni akarok s ehhez idő szükséges. E hó végéig ezt is megküldöm, mert addig kezemben lesznek az ellenőrző adatok a Tisza Kálmán állítólagos leveléhez, amelyet XIII. Leó pápához írt volna 1884 körül, hogy ennek a magyar szabadelvűség iránt quasi kortesszolgálatait kérje.⁴⁷

W. Andreas könyvét, a Farel életrajzot és a Zwingli-kiadványokat⁴⁸ – tehát összesen 4 darabot – hálás köszönettel megkaptam. Tekintettel arra, hogy az Andreas könyve a bpesti szemináriumé, duplán hálás vagyok a leküldéséért s legelőször erről igyekszem megírni az ismertetést. Valóban fényes munka. Mihelyt pénz lesz,

le. Paris, 1930. Századok 68. (1931) 317–319.

⁴⁵ K. Török Mihály: A magyar egyházpolitikai harc története. Bp. 1933.

⁴⁶ Vö. a korábbiak.

⁴⁷ Sic!

⁴⁸ Andreasra egyéb jegyzetek. Illetve Révész Imre: Delattre S.: Guillaume Farel, Réformateur de la Suisse romande, du pays de Montbéliard et de Gap. Privas, 1931. művéről. Századok 71. (1934) 120.

én is meghozatom a szemináriumnak, de ezen és még jövő éven is bebútorozás koldusai vagyunk és leszünk. Magam pedig sok minden egyéb bajnak vagyok a koldusa, de azért dolgozunk, ha Isten velünk marad, halálig. Azt hiszem, ha addig teljesen le nem égek egyéni és családi, meg az országos bajokkal, 1–2 éven belül mindenkit meglepő világításban fogom prezentálni a magyar reformáció kardinális szellemtörténeti kérdéseit.⁴⁹ Többek közt a politikai eszméket is.⁵⁰

Istentől minden áldást gyönyörű munkádra!
Szeretettel és tisztelettel igaz barátod
Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/131.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom!

A K. Török M. M. könyvéhez még mindig nem kaptam meg, de remélem, hogy előbb-utóbb csak megkapom az ellenőrző adatokat. Így kérek, hogy erről irandó kis ismertetésemre légy kegyes még várni.⁵¹ Viszont az Andreas könyvét rendkívüli élvezettel elolvastam s ismertetését itt küldöm.⁵² Őszinte köszönetet mondok Neked is, Hajnal Istvánnak⁵³ is, hogy a vele való foglalkozást számomra lehetővé tették. Ha Hajnal István még 1–2 hétig nélkülözhetné a könyvet, nagyon megköszönném: Soós Bélának szeretném odaadni, hogy Zwingli-életrajzának⁵⁴ egy most készülő s magántanári habilitáció alapjául is szolgáló új fejezetéhez vegye át Andreas néhány fejezetét. Mihelyst pedig kerül pénz a szemináriumomnak, első dolgom lesz meghozatni. De most már júliusig nincs egy fillérem sem.

Igen köszönöm kedves lapodat és hálásan nyugtázom az Autin könyvét.⁵⁵ Weisz Leó dolgait rég ismerem, igen érdemes ember s

⁴⁹ Valószínűleg a következő jegyzetben is utalt munkáról van szó. Itt felhívnám a figyelmet arra, hogy Révész maga minősíti szellemtörténetinek a munkáját.

⁵⁰ Valószínűleg *Révész I.*: Magyar református egyháztörténet i. m.

⁵¹ Lásd Révész ismertetése K. Török Mihály Miklós könyvéről. *Századok* 71. (1934) 247–249.

⁵² *Révész Imre*: Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart-Berlin, 1932. *Századok* 71. (1934) 451–457.

⁵³ Hajnalhoz lásd *Lakatos László*: Az élet és a formák. Hajnal István történelmszociológiája. Bp. 1996.; *Glatz Ferenc*: Konzervatív reform. (Klebensberg, Domanovszky, Szekfü, Hóman, Hajnal.) Bp. 2016.

⁵⁴ Lásd egyéb jegyzetek Soós Bélához.

⁵⁵ *Révész Imre*: Autin, Albert: L'Institution Chrétienne du Calvin, Paris, 1929. *Századok* 70. (1933) 352.

bár a theol. szakképzettség hiánya érzik nála, csak hálások lehetünk a fáradozásáért.⁵⁶

A Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich⁵⁷ címét bizony nem tudom, de ez a cím minden valószínűség szerint azonos lesz a Dr. Voelker Károly egyetemi tanár⁵⁸ címével – aki jelenleg az osztrák prot. történetének legbuzgóbb művelője s az említett kötet szerzője is – Wien, Evangelisch – theologische Fakultät gondolom Dorotheengasse.⁵⁹ Ha neki írsz, minden bizonnyal megküldi a könyvet, sőt általában hajlandó lesz a Jahrbücher⁶⁰ sorozatos küldésére is. Én pedig az ismertetésükre szívesen vállalkozom, mert az osztrák protestantizmus története, a régiebb is, az újabb is, igen tanulságos kapcsolatokat tartalmaz a magyarhoz. Szépen mutatja ezt a Loesche bizarr, de érdekes könyve is, melyről két éve írtam hosszabban a Prot. Szemlébe.⁶¹

Még egyszer köszönettel és Hajnal Istvánt tisztelettel üdvözölve, maradok

D. 1933. 1/29.

Szerető és tisztelő híved

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/132.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Nagyon köszönöm megtisztelő, kedves soraidat. Öröm, tisztesség és tanulság forrása számomra egyszerre az a tény, hogy befogadtatok Magatok közé.⁶² A Te munkásságodat, amennyire bírtam, már régebben figyelemmel kísértem s Esterházy-könyved-

⁵⁶ Lásd pl. *Weisz Leó*: Die Anfänge des Schweiz. Einflusses auf die Reformation in Ungarn. Neue Zürcher Zeitung, 1929. április 18–19. Valamint *Révész Imre*: Leo Weisz: Nach der Schlacht von Kappel. Zürich, 1937. (Ismertetés) *Protestáns Szemle* 65. (1937) 243.

⁵⁷ Lásd erre folyóirata, a Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1880-tól.

⁵⁸ Dr. Karl Völker (1886–1937). Osztrák teológus, történész. Műve pl. *Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich*. Leipzig 1917. A 20. századi osztrák történetírásról lásd pl. *Fritz Fellner* und *Doris A. Corradini*: Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. (Ein biographisch-bibliographisches Lexikon.) Wien 2006.

⁵⁹ A kézirat itt nehezen olvasható. Elképzelhető, hogy valami rövidítésről van szó.

⁶⁰ Lásd 55. jegyzet.

⁶¹ *Révész Imre*: D. Dr. Loesche György: Geschichte des Protestantismus in vormaligen und im neuen Österreich. III. kiad. Wien-Leipzig, 1930. *Protestáns Szemle* 59. (1931) 134–139.

⁶² Ez Hajnal Istvánnak írott levél nyilvánvalóan.

ről, mely rám mély benyomást tett, a Theologiai Szemlébe írtam is néhány évvel ez előtt egy, a tanulságokra rámutató rövid ismeretést.⁶³ Annál boldogabb vagyok, hogy most közelebbi munkaközösségbe is juthatok Veled.

Ami az eddig megküldött ismertetéseket illeti, mindegyiknél volt 1–2 olyan szempont, amely érthetővé, vagy legalább is menthetővé teszi a hosszabb lére eresztést. A W. Andreas könyvét épp ezért kívántam alaposabban bemutatni⁶⁴, hogy a lekülönbözőbb szakembereknek a figyelme felhívódjék erre a nagyszerű synthesre, mely 3–4 külön tanulmányt megérdemelne. Azt, gondolom, az ismertetésem végén odatettem, hogy a részletekben bizonyára meg fog szólalni ellene a szakbírálat, épp úgy, ahogy Troeltsch-csel és Szekfüvel szemben megszólalt⁶⁵, mindkettővel (nemcsak Szekfüvel) szemben elég kíméletlenül; de alapconcepciója ennek is, mint azokénak, időtálló és termékenynek fog bizonyulni.⁶⁶ Specialiter egyháztörténelmi szempontból különösen a római katolikus nézőpont bizonyára fog kifogásolni valót találni művében s ez, ha megfelelő színvonalon történik, éppúgy hasznos tanulságokkal fog járni, amint pl. a Tóth László megjegyzései⁶⁷ a Paulinyi Oszkár-féle Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár-beli értékes dolgozathoz,⁶⁸ de én a részletekbe bocsátkozást nem tartottam fontosnak s keresztülvihetőnek sem gondoltam.

Egyébiránt: mivel én már majdnem 20 esztendeje foglalkozom az egyházi sajtóban a szerkesztés nem nagyon hálás munkájával⁶⁹ s a beküldött cikkekkel szemben szükség esetén a rövidítés operációját is gyakoroltam s azt tapasztaltam, hogy azt okos emberek értelmes emberektől sohasem vehetik rossz néven: hanc veniam et

⁶³ Révész Imre: Hajnal István: Esterházy Miklós nádor lemondása. Bp. 1929. Theologiai Szemle 6. (1930) 540. Hajnalhoz és az Eszterházyakról való viszonyához legújabbán lásd *Viskolcz Noémi*: Hajnal István az Eszterházyak szolgálatában 1922–1930. Bp. 2019.

⁶⁴ Vö. Révész I.: Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. i. m.

⁶⁵ Szekfüvel kapcsolatban vö. *Erős Vilmos*: A második „száműzött Rákóczi” vita.(Szekfü Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása.) Századok 150. (2016) 3–46.

⁶⁶ Ua.

⁶⁷ Tóth László: A kassai székesegyház rekatolizálása 1604-ben. Századok 69. (1932) 487–492. Illetve Paulinyi Oszkár: Iratok Kassa sz. kir. Város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1930. 4–110.

⁶⁸ Ua. Valamint Mályusz E.: Visszaemlékezések. i. m. 345–374.

⁶⁹ Vö. pl. Theológiai Szemle, Hit és Élet, Protestáns Szemle. Minderről Gyimesi Pálma: Révész Imre és Zoványi Jenő kapcsolata. (Kézirat.)

do vicissim⁷⁰ s egyszer s mindenkorra felhatalmazlak Benneteket a legteljesebb bizalommal, hogy írásaimon megkérdés nélkül is rövidítsetek, ha kell. Az a tudás és szeretet, mellyel minden munkátokot végzitek, teljes garancia nekem arra, hogy dolgozataimból az esetleges kihagyásokkal sem fogtok értelmetlen torzót csinálni.

Ezt a mostani ismertetést még ennyire sem nyújtottam volna el, hogyha nem lett volna a könyvnek egy passzusa, amelyet nem hagyhattam szó nélkül.⁷¹

A még nálam levő vagy ezután hozzám küldendő könyvek ismertetésének pedig még fokozottabban lesz gondom arra, hogy a határt át ne lépjem. A most nálam levőknek különben már a természete is olyan, hogy a Századok számára egész röviden elintézhető, nem úgy, mint az eddigiek.

A Századok-ból rengeteget lehet tanulni éppen minekünk, kevésszámú magyar protestáns egyháztörténészeknek. Mi nem részesülünk olyan módszeres tudományos kiképzésben, mint a Ti gárdátok s minden lépten-nyomon érezzük autodidakta-voltunk hátrányait. Gyakorlati egyházi szolgálatnak elútasíthatatlan igényei is folyvást zavarják és keresztezik tudományos munkánk folytonosságát. Ezért számomra különösen megbecsülhetetlen szolgálat a Századok-é. Szeretném, ha egyetemi működésem alatt, hova bizony későn és gyakorlati és gyakorlati egyházi munkatér-ről kerültem be (kolozsvári theol. tanárságomat az oláh megszállás törte ketté!)⁷² még megadatnék nekem egy két elsőrendű fiatal erő fölfedezése és elindítása. De ezek egyelőre nem nagyon mutatkoznak (bár Soós Béla az én kolozsvári tanítványom volt) s míg e keserves időközön valahogy át nem kínlódunk – amikor pl. a mi karunkon 25%-os tanszékcsoökkentés van és lesz! – addig a teljes intenzitású, nyugodt erő kifejtésnek tanár és diák részéről egyként sok lesz az akadály.

Kérve továbbra is őszinte szíves bizalmatokat, maradok, M. Elemernek is melegen köszöntve

Debreczen, Magoss György-tér 14.

1933. II/10

mélyen tisztelő híved

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/133.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

⁷⁰ hanc veniam et petimus danumque vicissim – ezt a kegyet kérjük és viszon-
zásul mi is megadjuk (Horatius), nyilván ennek egyfajta parafrázisa.

⁷¹ Lásd a korábbiak

⁷² Lásd Révész I.: 'Vallomások'. i. m. 58.

Csatoltan küldöm a még nálam levő négy könyv recenzióját,⁷³ amelyeket igyekeztem a lehető legrövidebbre fogni, lévén ezek a Századok számára – részben kisebb belértéküknél fogva is – kevésbé fontosak, mint a megelőzők, ahol, ha egyik vagy másik ismertetésben a terjedelmi határt átléptem, ez úton is bocsánatot kérek érte: fontos-ságuknál fogva tartottam érdekemnek azokat hosszabban ismertetni.

Szeretettel és tisztelettel

Debreczenben, 1933. 3. 5.

kész barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/134.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom!

Nagyon köszönöm szíves soraidat.

Igen kevés dologra van okom büszkének lenni az én visszahúzódott, szegényes és most nagyon szomorú életemben, de arra mindig büszke voltam, vagyok és leszek, hogy ami tisztesség és előremenetel ért, azt sohasem kerestem, annál kevésbé könyököltem ki magamnak, az mind jött hozzám, szégyenkező, boldog meglepetésemre – annyira „jött”, hogy egy részét csak nehezen és vonakodva fogadtam el, egy másik részét pedig (elég csinos kis listát sorolhatnék fel), a limine⁷⁴ visszaküldtem.

Így ér a Történelmi Társulat elnökségének az a kegyes jóakarata is, hogy választmányi tagnak kívántak elhívni s ez csak azon mult el⁷⁵, hogy még eddig tag sem vagyok. Ez a jóakarát nekem elég kitüntetés és életgazdagodás, nem is elsőrendűen fontos, hogy valaha testet ölt-sön. Befelé élő ember vagyok, és az örökkévaló javakon kívül ilyen lelki dolgokból élek, tekintet nélkül arra, hogy a való világban aktuálizálódnak-e valaha. Légy szíves Domanovszky és Lukinich ömél-tóságaiknak⁷⁶ – utóbbi kedves jó urambátyám is – forró köszönetemet tolmácsolni.

Teljesen függetlenül már most attól, hogy ez önmagában értékes jó-akarát valószínűsítésére valaha még sor kerülhet-e, tagsági jelentkezése-met egyidejűleg elküldöm a Társulat titkári hivatalának. Röstelllem, hogy erre még csak most került sor. Bizony nem tagadom, hogy az egyik főoka anyagi ok volt. Ama pár év alatt, amikor anyagilag kissé jobban ment a sorom, gyakorló lelkész voltam, a történettudomány-nal csak úgy mellékesen, lopva tudtam foglalkozni, évekig nem is gondoltam arra, hogy valaha még kathedrára kerülök. Kolozsvári

⁷³ Pl. *Révész Imre*: Haase, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der dreis-sigjährike Krieg. Leipzig, 1933. Századok 72. (1935) 262–263.

⁷⁴ Eleve (francia).

⁷⁵ Sic!

⁷⁶ Róluk, illetve a Révész Imrével való kapcsolatukhoz lásd egyéb jegyzetek.

theol. és mostani egyet. tanári éveim⁷⁷ pedig jó részükben az anyagiakkal való keserves küszködést jelentik – akkor az in- most a defláció folytán. A Századok viszont szegény Apámnak⁷⁸ járván s könyvtári és egyéb réveken is állandóan hozzájutván, nem éreztem sürgős ösztönzést a tagul való belépésre. De akárhogy mosdatom a szerezcent: bizony mégis csak mulasztás volt, legalábbis az Apám halála után rögtön be nem lépni – no meg egy kis sunyiság is, amit anyagi bajaim, elég népes családom csak részben menthetnek. Jól esik, hogy épp ilyen megtisztelő a propos⁷⁹-ból kifolyólag van alkalmam jóvátenni hibámat.

Azért is jobb, ha a v. tagság későbbre marad, mert szeretném, hogyha egy pár kisebb-nagyobb dolgom megjelenhetnék addig: ne mondhasa senki, hogy valami Ismeretlen Jánost húztak elő, csak az apja meg a nagyapja érdeméért. Mert bizony mi protestáns theologusok – jó-részt a magunk hibájából – meglehetősen ignota quantitas⁸⁰-ok vagyunk a magyar tudományos irodalomban. Érdekes példa erre – bocsánat, hogy a magam esetével hozakodom elő – hogy 250 lapon megírtam ezelőtt 7 évvel a Nagyapám életrajzát⁸¹, benne egy csomó ismeretlen adattal a Pátens történetéhez⁸² – s Berzeviczy⁸³ nemcsak ezt, de még a régebbi irodalom legnagyobb részét is szuverénül ignorálta s a nyomán persze Szekfű is⁸⁴. Ez a könyvem 1926 nyarán jelent meg: Boldogult Ballagi Aladár talán ugyanazon év végén járt nálam⁸⁵ (kevéssel a halála előtt) s élénken megróttá előttem az egész magyar protestáns tudományosságot, amiért a R. I. életrajzát máig senki sem írta meg;

⁷⁷ Révész I.: 'Vallomások'. i.m.

⁷⁸ Révész Kálmán.

⁷⁹ Alkalomból (francia).

⁸⁰ Ismeretlen, elhanyagolható mennyiségek/tényezők (latin).

⁸¹ Vö. Révész I.: Révész Imre élete 1826–1881. i. m.

⁸² Lásd ehhez még később *Íjabb Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957.

⁸³ Valószínűleg *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. Bp. 1922.

⁸⁴ Valószínűleg *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet IV. – A tizenhatodik század.; V. – A tizenhetedik század.; VI. – A tizennyolcadik század.; VII. – A tizenkilencedik és huszadik század. Bp. 1928–34. Itt az utolsó kötetről lehet szó.

⁸⁵ Betoldva: Leánya itt van férjnél Debrecenben. Ballagi Aladár (1853–1928), történész, nyelvész, Szekfű Gyula nagy ellenfele „A száműzött Rákóczi” vitában. Műve ekkor pl. *Uő*: Az igazi Rákóczi. Bp. 1916. Vö. Dénes Iván Zoltán: A realitás illúziója. (A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.) Bp. 1976.

erre eléjeteritem könyvemet, amelyben az ő atyjával⁸⁶ is, eredeti levelezés alapján bőven foglalkozom – akkor látta először!

No de, mondom, jórészt ez is a mi hibánk: részben színvonaltalanságunk, részben szervezetlenségünk átka.

Örülök, hogy az Incze-Rácz könyvek ismertetése⁸⁷ máris jöhetett és köszönöm a tiszteletdíjat.

„A magyar reformáció politikai eszméi”⁸⁸ számára az 1934. évfolyamban kérek rezerválni annyi-amennyi, (2–3 ívnyi) helyet. Most előbb más dolgokon kell túlesnem, de azt hiszem, a jelen polg. év végéig, vagy jövő tavaszra ennek a kéziratát is szállíthatom.

Még egyszer forró hálámat elfogadni és tolmácsolni kérve, maradok hűséggel szerető és tisztelő barátod

D. 1933. III.26

Magossy György-tér 14. Révész Imre⁸⁹

MTA KIK Kt, Ms 6405/135.

Debreczen, 1933. VI. 28.

Mélyen tisztelt Kedves Barátom!

A következő könyvcímeket próbáltam volna összeszedni, mint amelyeknek ismertetésére a Századokban helyénvaló volna, ha egyáltalán megszerezhetők volnának.

Hoffmann, H. : Reformation und Gewissensfreiheit

Giessen, Töpfelman Alfred 1932. Südanlage 4.

W. H. Guiton : La Réforme á Paris, 1933. Kiadó a szerző, 76, Argenteuil, Asnières, (Seine)

Kraus J. B. I. J. : Scholastik, Puritanismus u. Kapitalismus. Duncer-Humblot, München-Leipzig 1930.

Moore W. Gr. : La Réforme Allemande et la littérature française. Strasbourg 1930. (Faculté des lettres).

Pannier J. : L' Eglise Réformée de Paris sous Louis XIII. 2 vol. Paris, Honoré Champion 1932.

Aus fünf Jahrhunderten schweizerischer Kirchengeschichte. Zum 60. Geburtstag von Paul Wernle. Herausgeg. von der theol. Fakultät der Universität Basel. Helbig u. Liechtenhahn, 1932.⁹⁰

⁸⁶ Valószínűleg Ballagi Mór (1815–1891), teológus, nyelvész, történész. Műve pl. *Uő: A protestantismus harca az ultramontanizmus ellen.* Pest 1867.

⁸⁷ Lásd Századok 70. (1933) 74–79.

⁸⁸ Valószínűleg Révész I.: Magyar református egyháztörténet. i. m.

⁸⁹ Az eredeti kéziratot nincs aláírás.

⁹⁰ Vö. pl. *Heinrich Hoffmann: Reformation und Gewissensfreiheit.* Giessen, 1932; *Will Grayburn Moore: La réforme allemande et la littérature française.* Strasbourg, 1930; *W. Henri Guiton (1880–1968), műve a szövegben azonos*

Még többet is írhatnék, de – tekintettel az Általad multkor említett nagy nehézségekre – egyelőre talán elég lesz, ha ennyivel megpróbálkozunk.

Szeretettel és tisztelettel

igaz barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/136.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Nagyon köszönöm kedves leveledet s az egész érdekes könyvet, amelynek recenzióját Deo Volente ⁹¹ mielőbb elkészítem.

Ugy érzem, hogy inkább nekem van szükségem mentegetőzésre, mert „A magyar reformáció politikai eszméi” több okból, főként pedig 6 hétig tartott s több kis, de fájdalmas műtéttel járt nyári betegeskedésem miatt bizony még nem indulhattak meg. Mindenesetre megvan azonban a reményem, hogy a jövő 1934. évfolyamba valamikor tisztelegni tudok velük. Mihelyt Méliusz theológiájának feldolgozásával – melyben már jól haladtam – készen leszek, azonnal ahhoz fogok hozzá. ⁹²

Asztalos Miklós barátunk dolgozatát⁹³ az itteni tört. szeminárium szívességéből olvastam még hónapokkal ezelőtt. Hát persze, hogy nincs igaza, nem csak a németnyelvi indok tekintetében, de azért sem, mert a XVI. századi magyar „kálvinizmus” egyszerűen nem létezik. Ha alkalmat adtok rá, szívesen hozzászólok a kérdéshez a Századokban,⁹⁴ de persze előbb kapnom kellene egy példányt az illető évkönyvből, azután meg szeretném a varsói előadásának⁹⁵ is elolvasni a kivonatát. Ha előbb nem, december első napjaiban 6–8 körül fent leszek Pesten, akkor volnék bátor Téged felkeresni, hogy a két könyvet átvegyem⁹⁶ s a hozzászólás formáját megbe-

címmel jelent meg. . Pl. *Révész Imre*: Pannier, Jacques: Les origines de la Confession de Foi et la Discipline des Églises Réformées de France. Paris, 1936. 171 l. *Protestáns Szemle* 64. (1936) 341.

⁹¹ Isten segítségével, ha Isten is úgy akarja – latin.

⁹² Valószínűleg *Révész Imre*: Méliusz ígéhirdetéséről. Debrecen 1937.

⁹³ Valószínűleg *Révész I.*: Szempontok a magyar ’kálvinizmus’ eredetének vizsgálatához i. m. Asztalosról *Pomogáts Béla*: Emlékezés Asztalos Miklósról. In: *Uő*: Változó Erdély. (Tanulmányok Erdélyről.), Bp., 2001. 201–227.

⁹⁴ *Révész I.*: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. i. m.

⁹⁵ Minden bizonnyal *Miklós Asztalos*: Die öffentliche Moral in der Frühzeit des ungarischen Altprotestantismus. In: *Résumés des communications présentées au congrès Varsovie 1933. I. Warszawa 1933.* 252–255.

⁹⁶ Nyilván nem lehet beazonosítani ezeket a műveket, de a Mályusz és Révész kapcsolatára további bizonyítékok.

széljem Veled. Addig úgy is meglehetősen el vagyok halmozva másnemű megbízásokkal.

A viszontlátásig szeretettel és tisztelettel köszönt

Hű barátod

D. 933. IX. 21.

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/137. (levelezőlap)

Mélyen tisztelt kedves Barátom,

légy kegyes a következő címre:

halmaji Bor Jenő vk. Őrnagy, Bp. I. Tóth Lőrinc u. 12. sz.

egy lapon megírni nekem, hogy pénteken, szombaton vagy hétfőn délelőtt (értve egész 1-ig) mikor találhatok meg néhány percre szemináriumodban, vagy egyebütt.

A viszontlátásig szeretettel kér és köszönt

tisztelő híved

D. 933. XII. 5.

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/138.

Mélyen tisztelt Barátom!

Az Asztalos Miklós téves fejtegetéseivel kapcsolatban, de az egész kérdést általános érdekűvé kiszélesítve, nem polemizálás kedvéért – hiszen Asztalos munkásságát nagyon értékelem! – hanem hogy az úgy önála, mint másoknál uralkodó fogalomzavar elosztatásához hozzájáruljak, írtam – a Veled való megbeszélés szerint – ezt a kis tanulmányt a Századok számára. Örölnék, ha minél előbb közölni lehetne.⁹⁷

Ebben már rátérek a magyar reformáció politikai eszméire is, amelyekre vonatkozólag külön tanulmányt is ígértem. Előbb-utóbb meglesz ez is, de megvallom, előbb a theologiaitörténet kérdéseit szeretném tisztázni a magam és mások számára. A politikai eszmék történetére vonatkozólag, sajnos, még magyar anyaggyűjtéshez sajnos nem foghattam hozzá, nem is kicsi munka – de őszintén megvallom, itt bizonytalanabbnak is érzem jóval magamat, nincs theologiai területen; legalábbis addig el fog tartani ez a bizonytalanságom, amíg a politika theologiai oldaláról nem sikerül véglegesen bátyáznom annyit, hogy a principiumok szerint szívárgott-é be valami kálvini hatás másunna – mert, amint épp ebben a most megküldött dolgozatban kimutatom, a legfőbb forrásokból ugyancsak nem szívárgott!

Most kezdtem írni A Debreceni Hitvallás és a Tridenti Zsinat c. dolgozatomat,⁹⁸ mely 2–3 szorosa lesz ennek a most megküldöttnek s

⁹⁷ Révész I.: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. i. m.

⁹⁸ Ez valószínűleg Révész Imre: A debrecen-egervölgyi hitvallás és a Tridentinum. Bp. 1934.

nagyon igénybevett Századokban; de annál inkább örülök, hogy Te felszabadítasz rá s mivel egy gépkópiám marad itt a cikkből, ennek alapján a jegyzeteket – sajnos, kézírással – meg is csináltam s itt közlöm. Azonban Téged már most azzal a kéréssel kell, hogy terheljelek, hogy a jegyzetszámokat iktasd be a már ott levő gépiratba, a mellé csatold a jegyzeteket s ezt a kópiát aztán légy szíves visszaküldeni. Ezt azért vagyok kénytelen kérni, mert a nálad levő gépiratban valamivel nagyobb számú kéziratos javítás és beszúrás van s így az a hiteles és nyomda alá adható szöveg.¹⁰³

Nagyon köszönöm a másik, nagyobb tanulmányom közlésére vonatkozó szíves készségeket is. Közben azonban úgy alakult a helyzet, hogy a Prot. Szemle mégis csak vállalta az ősz folyamán mellékletként leendő kiadását s így oda megyek vele, attól a főérdektől vezettetve, hogy így mégiscsak hamarabb megjelenik, és – a nélkül, hogy különlenyomatra kellene költenem – önállóan jelenik meg.¹⁰⁴ Szándékozom én még a Századoknál compareálni¹⁰⁵ s a magyar reformáció politikai eszméi is folyvást programmokban vannak.¹⁰⁶

Nem vagyok-e nagyon követelő, ha még két kérdéssel terhellek. 1; Küldhetnék-e be az idén is néhány könyvcímet, az esetleges ismertetés reményében? 2; Az Andreas-féle mű (Deutschland vor der Reformation) rég beküldött ismertetést fogjátok-e közölni?¹⁰⁷ Annak idején Hajnal t. barátom kifejezést adott abbéli aggodalmának, hogy talán túlságosan is megdicsértem; mire én, úgy emlékszem, rögtön írtam, hogy amennyiben a szerkesztőség nézetét nem fedné az én ismertetésem, a legkisebb ellenérzés nélkül lemondok a közléséről.¹⁰⁸ Ezt most is fenntartom, csak pótlólag az volna a kérésem, hogy ha tényleg akár ezen, akár más okból (pl. terjedelme miatt) nem öhajtjátok közölni, lennétek jók visszajuttatni a gépiratot (mert ebből nem vettem kópiát), a Prot. Szemlében való elhelyezés céljából. Nb. a Hajnal István aggodalmát meghallván, a rendelkezésemre álló külföldi (nem csak theologiai) folyóiratokban gondosan figyelemmel kísértem a műről ott megjelent recenziókat, melyek elég súlyos tollakból jöttek s valamennyi az én értékelésemmel egybehangzóan nyilatkozott róla, mindössze egy élesen bíráló¹⁰⁹ megjegyzést reá nem recenzióban,

¹⁰³ Mindez tekintést enged a Századokban folyó technikai szerkesztés részleteibe is. Lásd még utóbbihoz

Pál L.: Egy folyóirat a történelem viták keresztútjában i. m.

¹⁰⁴ Vö. talán Németország félszázaddal ezelőtt debreceni theológus szemmel nézve. (Dr. Révész Kálmán püspök külföldi naplójából.) Debrecen 1935.

¹⁰⁵ Megjelenni.

¹⁰⁶ Valószínűleg itt is *Révész I.*: Magyar református egyháztörténet. i. m.

¹⁰⁷ Vö. a korábbiak.

¹⁰⁸ Ua.

¹⁰⁹ A kézirat itt nehezen olvasható. A hiányzó szó valószínűleg: kritikus/bíráló.

hanem egy más tárgyú tanulmányban. Azt hiszem, ez a mindenkori synthesisek közös sorsa: a részletkutatások az általuk *ex asse*¹¹⁰ ismert kérdésekben mindig találnak bennük kifogásolni valókat, felületességet, elrajzolást, tudatos v. tudattalan tendenciát – de egészben való értéküket mégsem ez dönti el. De, mondom, pillanatnyi ellenérzés nélkül belenyugszom, ha nem közölhetitek, csak éppen a visszaküldésért esedezem.

Szívésségeidet igen köszönöm, maradok

D. 1934. IV. 29.

szerető és tisztelő híved

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/140.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Legelőször is igen mélyen köszöntelek budapesti ny. r. tanárrá kineveztetésed alkalmából.¹¹¹ Én már eddig is annak tekintettelek, mert én nem ismerek különbséget rendes és rendkívüli tanár között, csak rendes és rendetlen tanár között. Te a tudományban nekünk idősebbeknek is sok tekintetben mértékünk vagy – adja Isten, hogy e kedvezőbb helyzetekben az maradj és légy minél nagyobb mértékben.

Mellékelem, amit kívántál. Sajnos, magyarul, mert én sohasem tudtam odáig vinni, hogy a 4 európai nyelv közül melyeken olvasok, bármelyiken is irodalmi biztonsággal tudjak fogalmazni. Arra azonban szívesen vállalkozom, hogy a „Szempontok...”¹¹² fordítását, egyes theologiai mellőzhetetlen kifejezésének hű visszaadását ellenőrizendő, korrektúrában átnézzem. Sőt kérem is ennek lehetővé tételét.

„A kálvinista Róma”¹¹³ c. dolgozatomat a nyár elején megküldöttem címedre, a bölcsészeti karra. Nem tudom, nem érte-e a nyári elkallódás sorsa? Ha megkaptad, ne írd, mert nem a megköszönést akarom provokálni.

De ha nem kaptad meg, tudasd, mert akkor küldök még egyet: szeretném, ha elolvashád.

Szeretettel és tisztelettel köszönt

D. 1934. IX. 17.

igaz barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/141.

¹¹⁰ Teljesen, egészében, alaposan (a.m. az utolsó fillérig).

¹¹¹ Lásd *Mályusz E.*: Visszaemlékezések. i. m. Passim.

¹¹² *Révész I.*: Szempontok a magyar ’kálvinizmus’ eredetének vizsgálatához. i. m.

¹¹³ *Révész I.*: A „kálvinista Róma.” i. m.

Mélyen tisztelt kedves Barátom,
igen hálásan köszönöm szíves, kedves leveledet, szívből viszonzom Isten színe előtt újévi jókívánságaidat.

Mellékelve küldök a gyűjtésemből kiirogatva olyan 3–4 esztendőn belüli könyvcímeket, amelyeknek bármelyike érdekelne engem is, a Századok olvasóközönségét is. Nagyon jó volna, ha mégis legalább 1–2-höz hozzá lehetne jutni s ezeknek ismertetését szívesen ígérem.

Hosszabb lélekzetű dologgal most nem egyhamar szolgálhatok. A „politikai eszméket” más munkáim miatt, amelyek terminushoz vannak kötve, kénytelen vagyok halasztani.¹¹⁴ A lexikonok közül forgatom, de persze, úgy még soha nem tanulmányoztam, hogy valamilyen rendszeres ismertetést és méltatást tudnék róla cselekedni s ehhez egyhamar nem is tudnék szakítani időt. A Wetzer-Welte¹¹⁵ viszont – elég kár! – nincs meg sem a kollégium, sem az egyetem könyvtárában, pedig nekem is sokszor kellene.¹¹⁶ A pápista plébánián bizonyosan megvan, vagy a piaristáknál, de ott úgysem tudok hozzáférni.

Kedves jó barátom, pillanatnyi kellemetlenséget se érezz a Tört. Társulati dolog miatt, aminthogy én sem érzek. Még ha a szavazás során buktam volna meg, akkor sem annyira a magam személye szempontjából bántana a dolog, mint inkább csak abból a szempontból, hogy egyetemi tanárnak egy kicsit mégis kényes dolog éppen tudományos gyülekezetbe való választásnál, pláne nem tanár-emberrel szemben, elhasalni.¹¹⁷ Mivel azonban leveledből úgy értem, hogy szavazásra a dolog nem is került, az egész eset szót sem érdemel. Belőlem talán még (e világ eszével szólva) a kelletténél is jobban hiányzik az, hogy én valami akarjak lenni: pozíciók, kiténtetések, sohasem érdekelték, akárhányat el is dobtam magamtól vagy még viseletlen vagy viselve és hamar elúnvá. Nekem egy vágyam volt, az egyetemi tanárság, ezt Isten megadta érnem, most már csak azt szeretném, ha olyan egyetemi tanár tudnék lenni, amilyennek elképzeltem magamat. A többi mind hidegen hagy. Aztán személyes életemben épp elég bajom, gondom és keserűségem van ahhoz, hogy efféle cifraságok

¹¹⁴ Valószínűleg itt is *Révész I.*: Magyar református egyháztörténet. i. m.

¹¹⁵ Valószínűleg Kirchen-Lexikon oder Enzyklopaedie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. Hrsg. Unter Mitw. Der ausgezeichneten kath. Gelehrten Deutschlands von Heinrich Joseph Wetzer und Benedikt Welte. Freiburg im Breisgau 1850. (Több kötete a későbbi években.)

¹¹⁶ *Révész Imre*: Weber, Hans Emil: Reformation, Orthodoxie und Rationalismus. I. Teil., Gütersloh 1937. Századok 72. (1938) 371–373.

¹¹⁷ A Magyar Történelmi Társulathoz vö. pl. *Glatz Ferenc*: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok 101. (1967) 233–267.

miatti törődéseket is beeresszék még a lelkembe, még jobban növelni azt ott néha más okokból úgyis elég nagy hangzavart.¹¹⁸

Szóval: spongyát rá egyszer s mindenkorra! De a Te szíves fáradtságodat annál melegebben köszönöm és csak azt sajnálom, hogy keletlenléseid voltak miatta.

Küldtettem egy db „Kálvinista Rómát”. Ha Tóth László urat¹¹⁹ érdekli „A Debr. Hitvallás és a Tridentium”¹²⁰ c. dolgozatomból is (amely a P. Sz. mellékleteként, de külön kiadásban is megjelent) szorgalmazhatok ismertetési célra egy példánnyal.

Szeretettel, tisztelettel, barátsággal

kész híved

D. 935. 1/5.

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/142.¹²¹

Debrecen, Magoss György-tér 14. 1935.1.24.

Mélyen tisztelt kedves Barátom,

Az RGG¹²² ismertetésére nézve, ha az általam is nagyon méltányolt szempontokból ragaszkodom hozzá, bizony jókora türelmet kérek. De meg fogom csinálni. Azt remélem hátha mégis hozzá tudok jutni a kath. Kirchenlexikonhoz¹²³, mert mégiscsak úgy volna épkezláb dolog, ha összehasonlításokat tehetnék.

A két levelezőlapot visszamellékelem, mert sajnos, sem az intézetem, sem a magam terhére nem tudom vállalni még a félárat sem. Ellenben a Guggisberg könyvét¹²⁴ Dr. Weisz Leó útján mégis csak meg fogom én kapni s akkor föltétlenül és mielőbb írok róla a Száza-

¹¹⁸ Révész I.: 'Vallomások', i.m.

¹¹⁹ Tóth László: Révész Imre: A kálvinista Róma című cikkéről: Századok 72. (1938) 127. Valamint még Uő: Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés című könyvéről. Századok 78. (1944) 564. Igaz, ekkor már Eckhart Ferenc szerkeszti a Századokat. Eckharthoz lásd Törő László Dávid: "A szellem-történet is csak az adatokból indulhat ki." Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái. Bp. 2020.

¹²⁰ Lásd a korábbiak.

¹²¹ Gépelt levél.

¹²² Révész Imre: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Lexikon für Theologie und Kirche. Századok 69. (1935) 378–379.

¹²³ Kirchen-Lexikon oder Enzyklopaedie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. i. m.

¹²⁴ Révész Imre: Guggisberg, Kurt: Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten. Leipzig, 1934. Századok 70. (1936) 121–122.

doknak. Ugyanezt fognám tenni Hasennel¹²⁵ is, Schaefflerrel¹²⁶ is, ha megkaphatnám az Egyetemi Könyvtárból a Ti utatokon.

Légy kegyes Dr Gillemot Katalin kisasszonynak őszinte köszönetemet tolmácsolni derék munkájáért. A Protestáns Szemlébe föltétlenül írok róla,¹²⁷ csak ő is írjon, még pedig haladék nélkül, egy levelet Áprily Lajosnak¹²⁸ (II. Lórántfy Zs. –u. 3.), hogy a könyvet közvetlenül hozzám küldte és ismertetés közlését kéri.

Nagyon örülök, hogy már a multkori levelemben elmondtam Neked a gondolkozásomat mindenféle kitérítéstől és hasonló jókról. Így most rövidebb lehetek (attól félek, mégis hosszú leszek).

Ha csak szubjektív érzelmeimre hallgatnék, egész egyszerűen arra kérnék Titeket, hogy a dologgal hagyjatok fel. Egyfelől az az érzésem, hogy a dolog a mai helyzetben nem fog könnyen menni, másfelől – nekem nagyon kellemetlen hónapokig „nap alatt” lenni abban a tudatban. Hogy mint Magad írod, „az eredményt természetesen nem lehet garantálni.”¹²⁹

De azt is érzem, nem volna szép dolog részemről s Ti jószágotokat egy merev visszakozással viszonzni s ab ovo elzárkózni a lehetőség elől, hogy személyemben és munkámban egyházamat, iskolámat és a magyar református theologiai tudományt az egyik legnagyobb magyar tudományos megtiszteltetés érje. Úgy tudom, hogy protestáns theologiai tanár az Akadémia működésének második korszaka óta egyáltalán nem volt tag (t.i. a Bach-korszak vége óta).¹³⁰

Jobbról-balról mérlegelve a dolgokat, arra a megoldásra jutottam, hogy: nem tiltakozom ellene, ha az ajánlási értekezleten a nevetem szóba hozzátok. Arra azonban nagyon nyomatékosan kérlek Benneteket – s eddig tapasztalt baráti indulatokról gondolva, tudom, nem is hiába kérlek – hogy ezen túl csak azon egy esetben engedjétek a dolgot menni, ha emberileg abszolút bizonyosság mutatkozik. A lapokba jelöltként bekerülni s aztán a választásokon megbukni olyan ütés volna, amilyenhez az élet nem szoktatott hozzá s amilyet épp

¹²⁵ Valószínűleg Révész Imre: Haase, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der dreissigjährige Krieg. Leipzig, 1933. Századok, 69. (1935) 262–263.

¹²⁶ Révész Imre: Schaeffler, Herbert: Die Reformation. Bochum-Landgreet, 1936. Századok 71. (1937) 94–96.

¹²⁷ Révész Imre: Gillemot Katalin: Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre. Budapest. Protestáns Szemle 63. (1935) 328.

¹²⁸ Áprily Lajos (1887–1967), költő műfordító. Ekkor a Protestáns Szemle szerkesztője is.

¹²⁹ Mályusz Révészhez intézett leveleiről jelen sorok szerzőjének nincsen tudomása, az MTA KIK Kézirattárában és a Debreceni Református Kollégium Levéltárában a nyilvántartások szerint nem fellelhetők.

¹³⁰ Lásd mindezekről később *Ifjabb Révész I.*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. i. m.

ezért nagyon nehéz volna békével elviselnem. Nem is érdemelném meg semmiképpen, mert akadémiai tagságról soha e földi életben nem álmodoztam – Isten a tudója! –, érette lépéseket sem közvetett, sem közvetlen formában nem tettem, tenni soha nem is szándékoztam. Én azt, hogy Krisztus szolgálja vagyok, szeretem az ilyen dolgokra is kiterjeszteni. Viszont a megaláztatásnak azt a formáját, hogy a külvilág előtt óvhatatlanul egy olyan szekér után szaladónak tünjek fel, amelyik nem akar fölvenni (bukásom esetén t.i.) – Krisztus nem kívánja tőlem (Ő az Ő szolgálótól egészen másfajta megaláztatást kíván!), az embereknek pedig nincs joguk kívánni.

Amikor nem Szekfü mellett, hanem az igazság mellett 1931-ben egy budapesti előadásomban¹³¹ szót emeltem, a Kálvinista Szemlében¹³² durván megtámadtak s nyíltan meggyanusítottak, hogy „akadémiai koszorúra” pályázom.¹³³ Ez a felfogás bizonyos hang-, sőt sajnos, néhol mérvadó körökben ma is él. Beteggé tenne, ha azt a tudatot kellene hordoznom, hogy akadémiai kudarcomnak legjobban e kedves hitfeleim tapsolnak.

De az egyetemen, saját karom előtt is kétes helyzetbe kerülnek. Kari kollégáim mindenike alattam van ugyan, mégpedig meglehetősen mélyen, tudományos irodalmi termelés tekintetében, de egy kivétellel: Dr Varga Zsigmond kollégám¹³⁴, régi jó barátom, noha csak három évvel idősebb nálam, tudományos irodalmi termelésének mennyiségével, az általános vallástörténeti, a keleti művelődéstörténeti és sumirologiai szakban dolgozván, az enyémmnek a mennyiségét messze fölülmulja. Neki, minden kollegialitása mellett is, már maga az rossz szul fog esni, hogyha én egyáltalában szóbahozatom akkor, amikor ő reá az Akadémia figyelme még – tudtommal – egyáltalában nem terjedt ki (noha egyik nagy munkáját az Akadémia már 1921-ben megkoszorúzta)¹³⁵. Ha pedig szóbahozatom és megbukom, öneki lesz különös elégtétele: miért kapaszkodtam (mert kívülálló ezt óvhatatlanul így fogja fel!) én, de épp ezért sem szeretném, ha a köztünk lévő baráti és kartársi összhang e dolog miatt megzavartatnék, ha mindjárt csak átmenetileg is.

¹³¹ Lásd *Erős V.*: A második „száműzött Rákóczi” vita. i. m. Valamint *Gyimesi Pálma*: Szekfü Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In: „A historiográfia műhelyében”. Történeti Tanulmányok, XIX. Szerk. Erős Vilmos és Velkey Ferenc. Debrecen, 2011(2012). 77–94.

¹³² Ua.

¹³³ *Erős V.*: A szellemtörténet Debrecenben. i. m.

¹³⁴ Varga Zsigmondhoz lásd *Baráth Béla Levente*: Varga Zsigmond teológia professzor a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1932/33. évi rector magnificusa. *Gerundium* 9. (2018) 1. 3–22. Valamint *Hit – Tudomány – Közélet*. i. m. 142–145.

¹³⁵ Ua.

Itt Debrecenben, legalább is az egyetemen, meglehetősen köz-tudomású, milyen meleg viszonyban vagyok én (boldogult Atyám révén, kinek egyik legjobb barátja volt) Balogh Jenővel.¹³⁶ Emberi dolog, ha az Akadémián való esetleges jelöltetésemet elsősorban evvel a személyes viszonytal hozzá kapcsolatba. Azt pedig én senkinek, akire nem tartozik, az orrára nem köthetem, a nyilvánosság-nak még kevésbé kiálthatom ki, hogy Jenő bátyám, kb. két év óta, ahányszor csak találkoztunk – az igaz, hogy összesen 4–5 alkalommal találkoztunk – tényleg előhozta nekem, hogy: „nagyon szeretném, ha az Akadémiára bekerülnél és be is fogsz kerülni, mert minden befo-lyásos tényező egyformán akarja” – de én erre a mindig sua sponte¹³⁷ előhozott nyilatkozatra kivétel nélkül mindig elkövettem azt az udva-riatlanságot, hogy egy nyájas mosollyal és egyetlen legkisebb refle-xió nélkül azonnal átvittem a beszédet más témára, ha nem adódott külön-b, az időjárásra – és az egész dologról azután is hallgattam, mint – Gárdonyiként¹³⁸ – a fagyott zsír. A Feleségem után Te vagy az első ember, akinek elmondom. Neked is csak azért, hogy a fenti „nyoma-tékaimat” ezzel is megszorítsam: kimondhatatlanul fájna nekem, ha az én bukásom miatt azt a drága jó embert keserűség érné s ha másfelől olyan kommentárok kísérnék a kudarcot, hogy íme még a B.J. szárnyai alatt sem tudott bekerülni! Úgy kell neki!

Egyszóval, kedves jó Barátom, ha már Magatokra vállaltátok ezt a nem könnyű hivatalt, engedjétek meg, hogy azzal a kéréssel ter-heljelek mind a Kettőtöket: fordítsatok a fenti szempontokra külö-nös nagy gondot. Tinektek elvégre módotok van a helyzetet már az első értekezleten és az után meglehetősen tisztán látni, Balogh Jenő-vel, Károlyi Árpáddal¹³⁹ bizalmasan is érintkezni: az emberileg biztos kilátás nélkül ne engedjétek nevemet a zártkörön túlmenőleg forga-lomba jutni és különösen a lapokba bekerülni. Neked, mint evangé-likus testvérnek¹⁴⁰ még külön is hadd ajánljam azt figyelmedbe, hogy a mai példátlan és sokszor farizeusi felekezeti érzékenység idején az én esetleges bukásomat egyes protestáns körök még „felekezeti sére-lem”-ként is kommentálni találnák (lehet, ugyanazok, akik titokban örvidenének neki!) – ami aztán a tetőpontja volna egyfelől a komi-kumnak, másfelől, reám nézve, a vérig bántó bosszúságnak.

Barátságokat egyelőre nem hálálhatom meg egyébbel, csak azzal, hogy kívánságokra csatolom a mellékelt kis kimutatást. De

¹³⁶ Balogh Jenő (1864–1953), jogász, 1920 és 1935 között az Akadémia főtitkára.

¹³⁷ Saját akaratából, önként – latin.

¹³⁸ Valószínűleg az író Gárdonyi Gézáról van szó.

¹³⁹ Róla lásd pl. *Szekfü Gyula*: Egy hetvenéves történetíró. (Károlyi Árpád.) Napkelet 2. (1923) 786–789.

¹⁴⁰ Mályusz egyháztörténeti kutatásairól és tevékenységéről lásd *Mályusz E.*: Visszaemlékezések. i. m. 345–374.

megvallom, nem az ügy érdekében, csak a Ti irántatok való baráti engedelmességből fanyalodtam rá, hogy időt töltssek vele.

Hajnal Istvánt és Téged igaz szeretettel és tisztelettel köszönt¹⁴¹
mindig hívetek
Révész Imre¹⁴²

MTA KIK Kt, Ms 6405/143.

D. 35. 1. 25.

Mélyen tisztelt kedves Barátom,

most kapok észbe, hogy 1., a ma reggel elküldött nem a megadott lakáscímekre küldtem, hanem – megszokásból – a bölcs. Karhoz, tehát ott keresd – 2., ezt a két lev. lapot kifelejtettem, amit sietek pótolni.

Szeretettel tisztel

RI

MTA KIK Kt, Ms 6405/144.

D. 935. II/17.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Igen hálásan köszönöm kedves értesítéseted.¹⁴³

Hivatalosan még nem adták hírül, de egyesek túlbuzgósága miatt már helyi és fővárosi lapokba bekerült s így talán Te is hallhattál róla, hogy a Corvin-rend fölvelt a tagjai közé.¹⁴⁴ Engem a dolog villámcsa-

¹⁴¹ Tehát minden bizonnyal Hajnal a másik ajánló.

¹⁴² A levélhez Révész Imre mellékelte egy összeállítást megjelent és a közeljövőben publikálandó tudományos műveiről, népszerűsítő előadásairól, a református egyházban végzett különböző tevékenységéről stb. Ezek túlnyomó része korábban hivatkozott bibliográfiájában is szerepel, ezért ennek közlése itt feleslegesnek tűnik. Csupán egy mozzanatot emelnék ki: a nem önállóan megjelent művek között említi Révész egy 1917-es, „Vallásunk a történelemben” című írását, amelyről azt jegyzi meg zárójelben, hogy „az eht. szellemtört. feldolgozására talán a legelső kísérlet magyarul”. Lásd „A mi vallásunk”, Kolozsvár, 1917. 191–313. Tehát itt is a szellemtörténeti megközelítésre hivatkozik, saját munkáját szellemtörténeti munkaként minősíti. A szóban forgó mű pontos bibliográfiai adatai: A mi vallásunk: a nagy reformáció négyszázados évfordulójára. Szerk. Kecskeméthy István, Kolozsvár 1917. Révész Imre bibliográfiájában egyébként a következő címen jelöli a szóban forgó írást: „A keresztyénség történelmi fejlődése, egyházzá alakulásától a jelenkorig.” Társzerzőként pedig a következőket jelöli meg: Dr. Kecskeméthy István, Dr. Bartók György, Dr. Ravasz László.

¹⁴³ Valószínűleg lásd a köv. jegyzet.

¹⁴⁴ Révész Imre 1935. május 13-án kapta meg a Corvin-koszorút. Lásd erről Debreceni Egyetemi Könyvtár Levéltára, Egyetemtörténeti fotóalbum. <http://hdl.handle.net/2437/82856> (letöltés ideje 2021. július 22.). A Corvin-láncról és a Corvin-koszorúról bővebben lásd *Büky Orsolya: A szellem lovagjai*. Bp. 2015.

pásként ért: Orsós kollegám¹⁴⁵ egy táviratából (ő a rend régebbi tagja) értesültem róla a választás megtörténte után. Nemcsak hogy nem sejtettem róla semmit, hogy ilyesmi készül, de legvadabb álmaimban, mint „Wunschbild”¹⁴⁶ sem fordult meg soha. Igazában most sincs halovány sejtelmem sem róla, mit követtem el, hogy éppen engem kellett fölvenni ebbe az illusztris társaságba, ahová legalább, ugyanolyan jusson fel lehetne venni vagy 200 egyetemi tanártársamat.

Ennél a koszorúnál is, meg minden más efféle cifraságnál is, ézerszer többnek nézem az akadémiai tagságot. S a megkoszorúzás ténye, mely önmagában is kényelmetlen, azért is bánt, mert nem tartom egészen bizonyosnak, hogy kedvező befolyással lesz-e akad. Megválasztásomra. Sokan mondhatják s tán némi látszatos joggal: miként siet ez az ember magának egyszerre kiszorítani magának két ilyen dolgot is? Hát még ha felekezeti íz is talál a dologba keveredni.... No de mindezt csak azért írom meg, hogy tisztában légy a Corvin-koszorú körüli érzelmeimmel („feleljétek azt, ha kérdik: elkopott a lába térdig!”), egyébként pedig: békén kiállok mindent, ami még következik, a félremagyarázásokat is beleértve. Jól esik tudnom, hogy Tenálad s Általad néhány Hozzád hasonló embernél, minden félremagyarázástól mentve vagyok.

Az azonban bizonyos, hogy ha a Corvin-dologban megkérdeztek volna – mint Te az akadémiával tenni szíves voltál –, föltétlen refus¹⁴⁷ lett volna a válaszem, annyira nincs semmi efféle az egyéniségemhez s a gondolkozásomhoz szabva. – Ebből is láthatod, mily magasan áll szememben az akadémiai tagság a Corvin-koszorú fölött; mert a Te első leveledre e tárgyban nem visszakoztam, mindössze bizonyos emberileg elérhető garanciát kértem. Mostani kedves leveled szerint e garanciák megvannak. Ha esetleg később a helyzet másként alakulna, légy szíves azt is ugyanolyan őszinte barátsággal – és engem ugyanoly hálára kötelezve – tudatni.

A Corvin-dolgot – Orsós Ferenc¹⁴⁸ szerint – állítólag Hóman és Szekfű barátainknak köszönhetem.¹⁴⁹ Jól esik, most látom, hogy becsülnek – de rosszul esik, mert látom, hogy nem ismernek.

¹⁴⁵ Orsós Ferenc (1879–1962). Az MTA tagja 1928 és 1945 között. Antiszemita, faji nézeteken nyugvó tevékenysége miatt 1945-ben Németországba menekült.

¹⁴⁶ Álomkép-német.

¹⁴⁷ Visszautasítás – francia.

¹⁴⁸ Lásd a korábbiak.

¹⁴⁹ Révész-Szekfűre ld. a korábbiak. Révész írt a Hóman szerkesztette, a szellemtörténetet mint alapvető módszertani megközelítést propagálni kívánó kötetbe is, s a Magyar Szemle Kincsestárában jelent meg a reformáció történetéről készített összefoglalása is. Lásd *Révész Imre: Egyháztörténelem*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint.. Bp. 1931. 141–182;

Mihelyt a Prot. Szemle számára készítendő pár kisebb és nagyobb ismertetni valóval készen leszek,¹⁵⁰ örömmel szolgálok a Századoknak is, ha lesz mit. A legelső pesti utamat pedig igyekszem lehetőleg a kath. Lexiconnal¹⁵¹ való megismerkedésre is fölhasználni, mert itt, úgy látom, nem igen juthatok hozzá; ámbár az Egyetemi vagy a Kollegiumi Könyvtár jövő évi költségvetésébe esetleg, csodaképen, még sikerülhet beszoríttatnom.

Szeretettel és tisztelettel hálás barátod Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/145.

D. 935. II/22

Mélyen tisztelt kedves Barátom, nagyon köszönöm jóleső gratulációd, szíves értesítéseted.¹⁵² A két ügy közül az előbbin már nem segíthetek, az utóbbira nézve: „betűzöm a szövegem tetejét, csak úgy nézem az időt alóla, még a jég is visszapattog róla.” Akárhogy dől is el a dolog: a Ti barátságatok nekem igazi eredmény és maradandó érték. Csak bár meg tudnám valaha szolgálni!

A Századokbeli kis dolgomról, megvallom, félig már el is felejtkeztem.¹⁵³ Ezen és minden további dolgozataimra nézve teljes bizalommal hatalmazlak fel az egész tetszésed szerinti időben való közlésre.

Még egyszer hálás köszönet szerető és tisztelő barátodtól Révész Imrétől

MTA KIK Kt, Ms 6405/146.

Debrecen, 1935. május 12.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, hálásan köszönöm nagyszabású dolgozatodat. Nagy tanulsággal olvasgatom. Pompás és igen szükséges dolog volt a vallástürelmi kérdést így megvilágítani.¹⁵⁴ Rákóczi

Révész Imre: A reformáció. Bp. 1932. De már 1925/26-ban írt összefoglalást Révész a Hóman által szerkesztette „A Magyar Történettudomány Kézikönyve” számára. Lásd *Erős V.: A szellemtörténet Debrecenben.* i. m.

¹⁵⁰ Talán *Révész Imre: Püspöki jelentések a magyar Szent-Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1650.* Összegyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta dr. Vanyó Tihamér. Pannonhalma, 1933. *Protestáns Szemle* 62. (1934) 42–45; Uő: Niebergell: Erdélyi emlékfűzet. Kolozsvár, 1934. *Protestáns Szemle* 62 (1934) 373–375.

¹⁵¹ Valószínűleg *Kirchen-Lexikon oder Enzyklopaedie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften.* i. m.

¹⁵² Lásd a korábbi megjegyzés Mályusz Révészhez írott leveleiről, illetve annak fellelhetőségéről.

¹⁵³ Esetleg *Révész I.: Haase, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der dreisigjähige Krieg.* i. m.

¹⁵⁴ *Mályusz Elemér: A Rákóczi kor társadalma.* In: Rákóczi emlékkönyv halálá-

F. nemcsak a vallástürelem, de a vallásegység gondolatvilága iránt is fogékony volt, értve a vallásegységen a kényszerítés nélküli prot.-kath. Reuniót. Jablonszky Dániel Eskühöz való viszonya is ebbe a Calixtus-Leibniz féle¹⁵⁵ gondolatvilágba utal: ábrándos, de nemes gondolatvilág!

Magam most egy hosszabb dolgozatban ülök, melyben egy elég érdekes megállapításra jutottam nagyobbrészt már ismert, de kellőleg nem értékelt adatok nyomán: Debrecenbe 1561–70 közt nemcsak az antitrinitárizmus, de az anabaptizmus is be akart férközni s a Karácsony György („fekete ember”) rejtélyes mozgalma is ezzel kellett, hogy álljon s egyes világos nyomok szerint állt is benső összefüggésben.¹⁵⁶

Szeretettel és köszönettel:
Tisztelő barátod RI.

MTA KIK Kt, Ms 6405/147.

D. 1935. V. 18.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Szívem mélyéből köszönöm nagyon kedves leveledet, két rendbeli sürgőnyi üdvözlésedet, valamint azt az egész nemes baráti indulatot, amellyel akadémiai tagságom ügyét lelkedden hordoztad. Kérem Istent, ne engedje, hogy valaha is csalódásnak kelljen érezned Magadat bennem és szégyenkezned miattam.¹⁵⁷

A holnapi ünnepélyre és ebédre nem mehetek föl, több komoly ok tart vissza, egyikül az, hogy csak éppen azt a néhány pár órát tudnám most Pesten tölteni, itteni lekötöttségem miatt.

Úgy tervezem azonban, hogy a vizsgák és colloquiumok özönében június 3–6 közt egy kis sziget mutatkozván, e napokat Pesten tölteném, hol már október óta nem voltam s elintézni valóim igen felgyűltek.

E napokon szeretnék Nálad is tisztelkedni s kérlek, ne sajnáld egy lapon megírni, hogy akkor Pesten leszel-e és leginkább mikor és hol találhatlak meg.

Addig is a legnagyobb hálával köszönt
szerető és tisztelő barátod
Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/148.

Debrecenben, 1935. VI. 14.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

nak kétszáz éves évfordulójára II. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1935. 25–58.

¹⁵⁵ Georg Calixtus (1586–1656), lutheránus teológus.

¹⁵⁶ Nyilván Révész I.: Debrecen lelki válsága i. m.

¹⁵⁷ Lásd a bevezető, illetve Mályusz lesújtó véleménye Révészről.

Nem tudom, a Te elgondolásodnak mennyiben felel meg a lexikonokról szóló ismertetés s így kissé félve is küldöm.¹⁵⁸ Ha hasznát veheted, jó, ha nem, tedd félre nyugodtan. – A Soós B. mostani dolgozatáról¹⁵⁹ azért írtam¹⁶⁰ csak ilyen kis Notiz-ot, mert az elsőről igen terjedelmesen írtam annak idején. Akkora anyagot tömörített össze, hogy vége-hossza nincs a részletezésnek, ha egyszer belemegy az ember. Remélem, Neked ill. a Századoknak már küldött példányt, mert mondta, hogy küldeni fog s habilitációja már ma egy hete megtörtént. – Ha esetleg még nem kaptad volna meg, abnormis lelkészi elfoglaltságának tulajdonítsd; én holnap-holnapután megint eszébe juttatom.

Hergecz Irén (Herczegnek a Magyar Rossa Gyula Oroszi emlékezéseiben van írva, és vezetett félre!) és Seni Valér anabaptista-könyveit¹⁶¹ megkértem ugyan egy csomó egyéb könyvvel együtt az egyetemi könyvtárnak útján a budapesti nagy könyvtáraktól; de mivel biztos a biztos és a kezdődő nyári adminisztráció miatt a dolog hetekig is elhúzódhatik: nagyon kérlek, ha terhedre nem esik, vétesd ki szemináriumaitokból a kedves Gillemot dokiratsomaggal¹⁶² ezt a két művet és küldesd el bérmentetlenül címemre; a legrövidebb idő alatt visszaküldöm. – Tulajdonképpen már fentlétemkor, szíves felhatalmazásod alapján, elkérhettem volna a kisasszonytól mindakettőt, de abban reménykedtem, hogy a helyes Hergecz név alatt mégis csak meglesz itthon a disszertáció valamelyik könyvtárunkban, a Seni-re meg emlékezni is véltem, hogy megvan. Azután kisült, hogy bizony nincs meg sem az egyik, sem a másik: a Seni-t, mint jobban utánanéztem megállapítám, még Kolozsvárt forgattam, sőt az ottani theologia könyvtárnak tán magam is szereztem be.

Jóságodat előre is hálásan és viszonzószolgálatra mindig köszöni
szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

Gillemot kisasszonyt szívesen üdvözlöm: meg kell írnom, hogy lekötelező udvariassággal és végtelen tapintattal volt segítségemre.¹⁶³

¹⁵⁸ Lásd a korábbiak.

¹⁵⁹ *Révész Imre*: Soós Béla: Ulrich Zwingli küzdelme a római katolikus egyház ellen 1519–1524. Debrecen, 1935. Századok 69. (1935) 501.

¹⁶⁰ Ua. Notiz: megjegyzés/jegyzet.

¹⁶¹ Lásd feltehetőleg pl. *Seni Valér*: Az anabaptizmus. Bp. 1907.

¹⁶² Lásd korábbi jegyzet. Gillemot Katalin (1911–1993) később a Szabó Ervin Könyvtár könyvtárosa. Doktori értekezése Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre. Budapest. Türk Sándor, 1933. Erről írta Révész Imre a korábban említett recenziót a Protestáns Szemlébe. Lásd még *Mályusz E.*: Visszaemlékezések i. m. 383, 388.

¹⁶³ Lásd a korábbiak.

MTA KIK Kt, Ms 6405/149.¹⁶⁴

Debrecenben, 1935. VII. 30.

Mélyen tisztelt kedves Barátom,

Weisz Leo¹⁶⁵ szivességéből mégis csak sikerült megkapnom a legújabb Zwingli-monográfiát,¹⁶⁶ természetesen azzal a kötelezéssel, hogy a Századokban ismertessem, amit ezennel meg is csináltam¹⁶⁷ és küldöm, talán nem lesz túl hosszú. Hogy némi, általam különben nem kedvelt aprólékoskodásba belementem a végén, annak, megvallom, az az oka, hogy majd ha a szerző megkapja az ismertetés megjelent példányát, még magyarul nem tudva is megállapíthatja a szövegből, hogy nemcsak általános szalmazás van az ismertetésben, hanem egy elolvasott könyvhöz való hozzászólás.

Megkérlek szépen, hogy majd amikor a szezon megindul, légy kegyes szót érteni Lukinich Imre¹⁶⁸ bátyánkkal a felől, hogy székfoglalóm¹⁶⁹ közlését mikorra jegyzed elő. A megtartása a sz.f.-nak csak a jövő év első negyedében történhetik meg s azt hiszem, a közlésről szó sem lehet a székfoglaló megtörténte előtt, noha természetesen ott nem ezt a kb. 4–6 íves dolgozatot, hanem annak egy kivonatát fogom csak felolvasni. A szöveg már első fogalmazásban kész, de még most is várok hozzá Bécsből, Zürichből adatokat, még pedig elég kardinális pontok homályban maradt részeire nézve – tehát az egészet föltétlenül átgyúrom még egyszer és letisztázom vagy tisztáztatom, a nyomdába adásnak Általad megjelölendő, ill. Lukinich bátyánkkal megállapítandó idejére. Természetes, hogy egy facsimile és egy önálló forrásközlés, mint függelék, már csak különnyomatban jöhet.

Az a nagy kérésem volna, hogy ha „Geschichte des Bürgertums in Ungarn” c. tanulmányodból¹⁷⁰ van egy, akár nélkülözhető, akár egy kissé hosszabb időre kölcsönözhető példányod (természetesen nem a kézi példány, mert attól senki sem örömet válik meg akár csak kölcsönül is), légy jó azzal engemet megörvendeztetni. Itt az Egyetemi Könyvtárban nemcsak az illető Vierteljahrschrift,¹⁷¹ de – sajnos és szégyenletes – semmi egyéb munkád sincs meg. A szemináriumokban való zörgetést, ami kissé körülményes, majd csak akkor kezdem

¹⁶⁴ Gépelt levél.

¹⁶⁵ Lásd a korábbiak.

¹⁶⁶ Lásd a korábbiak.

¹⁶⁷ Lásd a korábbiak.

¹⁶⁸ Lukinich-ról lásd pl. *Steven Bela Vardy: Modern Hungarian historiography.* New York and Guildford. 1976. 259–261.

¹⁶⁹ *Révész I.*: Debrecen „lelki válsága” i. m.

¹⁷⁰ *Mályusz Elemér*: *Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20. (1927) 356–407.

¹⁷¹ Ua.

meg, ha Tőled sem sikerül megkapnom dolgozatodat, mely a reformációtörténeti kapcsolatok szempontjából érdekel erősen.

Jóságodat előre is hálásan köszöni és – ibi, ubi ¹⁷²– Istentől megáldott üdülést kíván

szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/150.

Debrecen, 1935. november 2.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, L. I. bátyámmal¹⁷³ megállapodtam a székfoglalóm márc. 9-i. dátumában. Februárra, sajnos, nem tehettem, mert az a dátum összeesik itteni félévi vizsgáimmal. L. I. azonban azt mondja – s azt hiszem, jól mondja – hogy a Századoknak nem szükséges pontban a hó 1-re megjelenni s így székfoglalóm közlését, azt hiszem, nyugodtan meg lehet a márc. számban kezdeni. Ezt azonban méltóztassál igazítani teljesen bölcs tetszésed szerint, én – a fenti bejelentés mellett – most csak azt jelentem még, hogy kb. egy hónap múlva gépelt és teljesen nyomdakész állapotban meg fogom Neked a székfoglalómat küldeni: azért ilyen hosszú határidőt írok, mert a bölcsészethallgató lányom¹⁷⁴ kopogtatja lassan, amikor ráér. Azonban, ugyebár, a két melléklet – egy facsimile és Méliusnak egy kiadatlan röpirata (melyek dolgát már L. I.-vel megbeszéltem), a Századokba nem jöhet, csak majd a különnyomatba – vagy igen? – Szerettem volna még a bécsi levéltárból kiegészítő adatokat kapni K. Gy.¹⁷⁵, az anabaptista „fekete ember” dolgaihoz – de P. O.,¹⁷⁶ akihez ez ügyben még június folyamán fordultam levéllel, mélyen hallgat, pedig vagy 1 ½ évvel ezelőtt egy másik ügyben igen nagy készséggel volt segítségemre. Bizonyára komoly oka van, hogy miért nem válaszolt.

Szeretettel és tisztelettel köszönt

hűséges barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/151.

Debr. 1935. XI. 16.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, örülök, hogy a kéziratnak csak január elejére kell bemennie, mert a lányom bizony lassabb tempóban

¹⁷² Ott, ahol (vagy) – Latin.

¹⁷³ Nyilván Lukinich Imréről van itt szó. A székfoglalóról, illetve Kornis Gyula köszöntéséről lásd Akadémiai Értesítő 46. (1936) 206–207.

¹⁷⁴ Valószínűleg Révész Gabriella. Róla lásd Hit – Tudomány – Közélet. i. m. 106.

¹⁷⁵ Karácsony György.

¹⁷⁶ Minden bizonnyal Paulinyi Oszkár. Róla lásd a korábbiak.

másolgatja, mint először hittem; de akkorára föltétlenül készen lesz. Küldeni fogom vele az egy lapnyi facs. készíttetésére alkalmas kicsi, éles fényképet, melyről tetszésszerinti nagyításban készíthető cliché (még a lencse is megvan) és a talán csak egy nyomt. félvét elfoglaló Mélius-irat pontos kézírásos másolatát. A Schaeffler-könyv¹⁷⁷ elküldéséért hálás lennék, mert márciusig aligha lesz útam Pestre; a tanítványod disszertációja is érdekel, szívesen írok róla, mihelyt alkalmam lesz rá, a P. Sz.-be.¹⁷⁸ A Csernák könyvét¹⁷⁹ ellenben azért nem vállalhatom, mert már írtam róla egy gyakorlati egyházi folyóiratba s ott természetesen a szerzőnek, aki gyakorló lelkipásztor, azt az érdemét emeltem ki főképp, hogy egyáltalán foglalkozik ily dolgokkal. A Sz.-ba természetesen már tisztán tudományos mélyre kellene tennem, itt a bírálat már nem lehetne annyira kedvező, bár bizonyos alsóbb mértéket kétségtelenül nem egyházi szempontból is megüti; de nem szeretném, ha a derék szerző váradi lpásztor, egyházkor. Főjegyző – azt találná gondolni, hogy második bírálatommal lerontom az első értékét. – P.O. – től¹⁸⁰ végre kaptam levelet, sajnos, negatív eredménnyel, de mégis annyiban haszonnal, hogy a Takáts S.¹⁸¹ egy pontatlan idézetét veri- és rectificáltam¹⁸². Szeretettel és tisztelettel köszönt igaz barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/152.

Debrecen, 1935. december 30.

Mélyen tisztelt kedves Barátom, a székfoglaló gépirata készen van, most már csak egyetlen átolvasásra van szükség az esetleges géphibák kijavítására s azután az egészet azonnal küldhetem. Légy kegyes egy lapon tudatni, küldjem-e tényleg azonnal postán, vagy

¹⁷⁷ Révész Imre: Schaeffler, Herbert: Die Reformation. i.m. Ez a könyv is a szellemtörténet jegyében készült egyébként, s Révész pozitív ismertetést írt róla.

¹⁷⁸ Elképzelhető, hogy Révész Imre: Barta István: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Bp., 1935. Protestáns Szemle 64. (1936) 357–358. Barta István valóban Mályusz tanítványa volt, vö. pl. Mályusz E.: Visszaemlékezések. i. m. 487–489, 546–547.

¹⁷⁹ Valószínűleg Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon, 1557–1660. Nagyvárad 1934. (Új, javított kiadása: Nagyvárad 1992.)

¹⁸⁰ Azaz Paulinyi Oskártól.

¹⁸¹ Takáts Sándor. Lásd róla Steven Bela Vardy: The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts. In: *Uő: Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. East European Monographs. New York 1985. 129–145.

¹⁸² Latin, részben lefordíthatatlan szójáték: kb. a.m. utána néztem (hitelességnek) és javítottam.

esetleg ráér a dolog jan. 15-ig, amikor Deo Volente¹⁸³ dolgom lesz Pesten és esetleg személyesen vinném fel, minthogy jan. 16. 17. vagy 18. napjait (ez utóbbit csak félig) Pesten vagyok töltendő s Téged a kéziratral vagy a kézirat nélkül egyképen szeretnék felkeresni az egyetemen, ha akkor ott vagy és nem alkalmatlan a látogatásom.

Egészen meglepett a Tört. Társ. ig. választmányi tagjává választatásom.¹⁸⁴ Azt hiszem, legnagyobb részben ez is a Te jóakaratom és bizalmad műve.¹⁸⁵ Csak attól félek, hogy legalábbis egyelőre – amíg ilyen rossz világ lesz – nem veszitek sok hasznomat, ha ugyan egyáltalán veszitek.

Istentől megáldott új esztendő t kíván szerető és tisztelő barátod
Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/153.

D. 1936. 1. 1.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Ma vett kedves lapod értelmében a kéziratot azonnal küldöm. Vivője Válingi László fővárosi napidíja mérnök, kedves kis barátom.

Bár még abban nem döntöttek, hogy a kézírathoz csatolt mellékleteket is már a Századokban közlitek-é,¹⁸⁶ ezeket is csatolom, hogy lássad, miről van szó. Amíg személyesen is találkozhatunk, bizonyosan eldől a dolog. – A fényképmásolatnak a lemeze is megvan, ha a megfelelő alakú nagyítóhoz ez is szükséges.

Domanovszky Sándor úrral¹⁸⁷ mindenesetre szeretnék megismernedni; de addig sem hozzá, sem Hajnal Istvánhoz nem megyek, amíg Veled nem találkoztam. Ezért arra kérlek, hogy – ha nem esik terhedre nyilvántartani – e hó 15-e előtt pár nappal tudasd velem, hogy előrelátható valószínűség szerint mikor és hol találalak meg 16-án, 17-én (v. esetleg 18-án d.e.). Adjál talán több lehetőséget is, hogy válogassak benne: én viszont idejében híradással leszek.

¹⁸³ Lásd a korábbiak (Isten akaratával, ha ő is úgy akarja.)

¹⁸⁴ A Magyar Történelmi Társulatról vö. pl. *Ember Győző*: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok, 101. (1967) 1140–1169.

¹⁸⁵ Tehát Mályusz Elemér alapvető szerepet játszott a tisztség elnyerésében.

¹⁸⁶ Lásd *Révész I.*: Debrecen lelki válsága 1561–1571. i. m. Illetve *Uő*: Félégyházi Tamás és a debreceni iskola válsága i. m.

¹⁸⁷ Révész és Domanovszky viszonyához vö. pl. Ms4527/50. A levélben Révésznek a Magyar Művelődéstörténetben való részvételéről van szó, bizonyos zsidóellenes kitéllel Révész részéről, ami azért rá nem jellemző. Lásd még *Révész Imre* (ifj.): Reformáció és ellenreformáció. In: Magyar Művelődéstörténet. III. (A kereszténység védő bástyája.). Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1940. 407–448. Domanovszkyról újabban *Erős Vilmos*: Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. (Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján.) Aetas 31. (2016) 4. 77–97.

Igaz szeretettel és tisztelettel kíván Istenben boldog új évet
hű barátod
Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/155.

Debrecenben, 1936. XII. 26.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Az októberi találkozásunkkor megígért levelet még csak most tudom megírni. Egyéb okok mellett főként azért haladt idáig a megírása, mert mostanig vártam annak a két dolognak a megjelenésére, amelyeket egyidejűleg vagyok bátor címedre postázni, kérve szíves elfogadásukat.

Az egyik a készülő Magyar Ref. Egyháztörténetemnek¹⁸⁸ első néhány fejezete. Addig, míg könyvalakban megjelennek, egyetemi előadások alakjában sokszorosítják hallgatóim, folytatólagosan. A sokszorosítás, fájdalom, a rossz gépük miatt igen gyarló. De talán mégsem fáraszt nagyon, ha itt-ott belepillantasz. Boldog lennék, tartózkodás nélkül lennél szíves közölni róla az előttem mindig (sic!) nagyban mérvadó véleményedet – a középkort illetőleg még különösen is.

A másik a most nagyon átdolgozott középiskolás egyháztörténetem I–II. könyve.¹⁸⁹ Ezeket különösen azért küldöm, mert látom, hogy a középiskolai történettanítás minden vonatkozásban nagyon érdekel. E könyveimet az erdélyi középiskolákban már 1922, a csonkaországiakban 1926 óta tanítják.¹⁹⁰

Amint előszóval is mondtam, igen meggazdagított „A történettudomány mai kérdései”¹⁹¹ c. előadásod. Jól esett, hogy a szellemtörténetet lényegére nézve tökéletesen egyetértek Veled.¹⁹² Roppantul sokat tanultam arról a pár lapról, ahol a helytörténet fontosságát¹⁹³

¹⁸⁸ Lásd valószínűleg Révész I.: Magyar református egyháztörténet. i. m.

¹⁸⁹ Révész Imre: Egyháztörténelem. (I. Az őskereszténységtől az ellenreformációig. II. Az ellenreformációtól napjainkig (az 1930-as évekig). Különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére. Új kiadás. Bp. 1993.

¹⁹⁰ Ua.

¹⁹¹ Lásd Mályusz Elemér: A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás. Kecskemét 1936.

¹⁹² Mályusz előadása egyébként tökéletes cáfolata Gyáni Gábor értelmezésének, aki szerint Mályusz esetében a szellemtörténet csak „mimikri.” Lásd Gyáni Gábor: A kánonromboló Mályusz Elemér választásai. In: Konzervatív gondolkodók. (Egy Akadémiai ülészak előadásai.) Szerk. Papp Gábor. Bp. 2016. 215–229.

¹⁹³ Mályusz Elemér már korábban is fontos tanulmányt írt a helytörténetírásról, s Váczy Péterrel heves vitába is keveredett minderről. Lásd Váczy Péter: A

emeled ki és néhány sorban végtelenül értékes útmutatásokat adsz. Valóban szeretném magamat megduplázni s egyik példányomat kizárólag a helytörténeti kutatások szervezésére s irányítására szentelni. Sajnos, ez idő szerint senki segítségem nincs.

Amiben eltérek Tőled, hadd mondjam meg teljes őszinteséggel.

„A világ és a földi élet az eredendő bűn következménye...” (6.1.). Ezt soha keresztyén theologia egyik formájában sem tanította. Ez gnostikus-manichaeista tanítás. Ker. hit és tan szerint a halál és a kárhozat az eredendő bűn következmény.

„a reformáció és az ellenreformáció ismét a középkorhoz jelent visszatérést.” (8.1.)¹⁹⁴ Troeltsch¹⁹⁵ szerint igen: de ez a thesis nagy mértékben egyoldalú. Egész irodalom támadt ez egy állítása körül (csak a Holl nevét említsem!¹⁹⁶) s úgy szétszedték, hogy ma már, ha élne, ő sem igen ragaszkodnék hozzá. A reformációban bármennyi középkori vonás volt is: a középpontjában robbantotta fel a középkort (pápai világhatalom és egyházjog megsemmisítése, egyházi és világi hatalom koordinálása szubordinálás¹⁹⁷ helyett – és, ami mindezeknek alapja és gyökere: az egyház Krisztushelyettesítő jogának tagadása!). Én sem állítom – mert épp oly egyoldalúság – hogy a reformáció teremtette meg az újkort; de állítom, hogy az újkor reformáció nélkül nem lett volna azzá, amivé lett. De még a római egyház sem. A reformáció nélkül lehet, Loyola¹⁹⁸ is a Savonarola sorsára jutott volna.

Azt már említettem, hogy a Szekfűről szóló megnyilatkozása-idba – itt is, egyebütt is, – szerény nézetem szerint egy kissé erősen beleszólt a resztus.¹⁹⁹ Mondtam, hogy ezt mindkettőtök miatt

helytörténeti kutatás problémái. Budapesti Szemle (1930) 218. köt. október. 53–82. Illetve *Mályusz Elemér*: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 57. (1923–1924) 538–566.

¹⁹⁴ Lásd még minderre: *Mályusz Elemér*: Magyar reneszánsz, magyar barokk. Budapesti Szemle (1936) 241.köt. 703.sz. 159–179; 704.sz. 293–318; 242. köt. 705.sz. 86–104; 706.sz. 154–174. Illetve *Szekfű Gyula*: Válasz a Magyar Történet dolgában. Budapesti Szemle (1936) 243. köt. 706. sz. 371–384.

¹⁹⁵ Troeltsch-re még *Joó Tibor*: Bevezetés a szellemtörténetbe. Bp. 1935. 83–88; *Uő*: A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete. Szeged 1931. Valamint *Georg G. Iggers*: A német historizmus. Bp. 1988. 268–300. Az újabb német irodalomból *Hans-Georg Drescher*: Ernst Troeltsch. Leben und Werk. Göttingen 1991.

¹⁹⁶ Minden bizonnyal Karl Holl (1866–1926), német teológus és egyháztörténészről van szó.

¹⁹⁷ Alárendelés – latin.

¹⁹⁸ Loyola még Révésznél lásd *Révész Imre*: „Akikre nem volt méltó a világ”. Képek a keresztyénség történetéből. Eredetileg Cluj-Kolozsvár 1921. Reprint Debrecen 1993. 83–85.

¹⁹⁹ Lásd erről *Erős V.*: A Szekfű-Mályusz vita i. m.

igen fájlalom. Ehhez most is csak annyit hadd tegyek hozzá, hogy akárhányszor olvasom el újra a vonatkozó fejezetét Szekfűnek, nem bírom belátni, hogy nála „a reformáció jelentéktelen intermezzóvá lesz.” Nem hiszem, hogy azokat a fejezeteket protestáns hitvallású történész lényegileg másképp írhatta volna meg (értem a XVI. századot).²⁰⁰ Bizonyára másként színezte volna, de tárgyilag bajosan jelölhette volna ki a reformáció szellemtörténeti helyét a magyar történet egészében másként.²⁰¹

A Szekfű barokk koncepcióját²⁰² nem védem, ebben nem vagyok eléggé otthon. A Budapesti Szemlében²⁰³ lefolyt gyönyörű vitákra nézve csak annyit – a Prot. Szemlében²⁰⁴ már pedzettem is – hogy a türelem kérdésében türelmesen kell tovább kutatnunk; eddigi ismereteink alapján nem mondhatunk végleges ítéletet. Azt nem igen merném állítani, a források ismeretében, hogy a Tolnai-Medgyesi-féle puritanizmusnak²⁰⁵ egyenes toleranciaképző hatása lett volna. Ez az egész mozgalom merőben másra irányult, az egyház belső elmélyítésére és megerősítésére; híveit egyelőre még inkább antikatholikus irányban fanatizálta. (Hiszen pl. a püspökség, a róm. kath. szertartás-maradványok stb. ellen harcolt!). A cromwelli tolerancia eszmeköre (amelybe ugyan rk.-ok és unit.-ok nem értődtek bele!) nálunk eddigi tudomásom szerint, nem vert irodalmi visszhangot. Én úgy képzelem, hogy minálunk a tolerancia kiképződésében helyzeti energiák és nem eszmei erők vitték a főszerepet; utóbbiak irodalmi hatása a XVII. század előtt nem igen mutatható ki. Mindennél óriásibb hatásának

²⁰⁰ Természetesen a Magyar Történetről van szó. Lásd *Erős V.*: A Szekfű-Mályusz vita. i. m. Illetve *Hóman B.*–*Szekfű Gy.*: Magyar történet. i. m.

²⁰¹ Tehát itt is alapvető a szellemtörténeti pozícióra való hivatkozás.

²⁰² Lásd erről *Erdősi Péter*: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. Korall 7. (2003) 155–186.

²⁰³ Lásd *Erős V.*: A Szekfű-Mályusz vita. i. m. Illetve *Mályusz E.*: Magyar reneszánsz, magyar barokk. i. m. Lásd még mindehhez Ms4754/217. Révész Imre levele Török Pálhoz. A levélben valószínűleg Muraközi Gyuláról van szó, akinek műveit Révész ugyan pozitív hangnemben ismertette, ugyanakkor Szekfű-ellenes kirohanásait alapvetően elutasította. (Ez is alátámasztja, hogy a Szekfű-ellenes támadások nem feltétlenül felekezeti alapon folytak, hiszen mind Török Pál, mind ifjabb Révész Imre protestánsok voltak, mégis inkább Szekfűvel értettek egyet.) Lásd pl. *Ifjabb Révész Imre*: Muraközy Gyula: A Prédikátor könyve. Kecskemét, 1929. Debreceni Protestáns Lap 41. (1929) 423.

²⁰⁴ *Révész Imre*: A protestantizmus és a vallásszabadság. Protestáns Szemle 62. (1934) 473–481.

²⁰⁵ Minderről újabban lásd pl. Medgyesi Pál redivivus. (Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról.) Szerk.: Fazakas Gergely, Győry L. János. Debrecen 2008. Ugyanott részletes áttekintés az újabb irodalomról is.

kellett lenni a magyar elmékre annak a körülménynek, hogy Erdély reálpolitikai okokból már az 1570-es évektől megcsinálta a toleranciát. A tolerancia nyugati ideológiája itt igazán csak „Überbau” volt, később.²⁰⁶

Ezeket kívántam Neked elmondani, igaz baráti tiszteletből, nagy-rabecsülésemtől indítatva. Boldog leszek, ha egyszer Te is elmondod nekem, – nem is szükséges levélben – hogy e pontokban miért gondolkodol másként. Abból én csak tanulhatok.²⁰⁷

Az Isten adjon Neked boldog új esztendőt, sok szép új munkával. Az egyházkerületi levéltárban igaz örömmel fogok bármikor rendelkezésre állani, csak parancsolj velem.

Szerető és tisztelő barátod

Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/156.²⁰⁸

Debrecenben, 1939. július 10.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Azt szerettem volna, hogyha a türelmi rendeletről²⁰⁹ írt művedet úgy köszönhetem meg Neked, hogy megelőzőleg többet vagy kevesebbet el is olvassak belőle. Ez a vágyam és reménységem azonban megghiúsult, hosszú hetek óta képtelen vagyok hozzájutni bármilyen komolyabb és összefüggőbb olvasmánynak. Ha egyrészt nagyon lever is a tudományos életből való kényszerű és reménytelen kapcsolatom, másrészt annál tisztább és boldogabb örömmel tölt el, hogy a Te nagyszerű munkásságod egyháztörténet írásunkban is²¹⁰ Isten kegyelméből fölös mértékben kipótolja az én onnan való kapcsolatom következtében esetleg támadható valamelyes hézagot. Abban a reményben, hogy talán a most következő hetekben műved komoly áttanulmányozásához mégiscsak hozzájuthatok, tisztelettel és örömmel üdvözöllek az újabb nagyszabású teljesítményed után, amelynek a magyar protestáns történeti tudatunk hatalmas erőgyarapodását és elmélyülését fogjuk köszönhetni.²¹¹ Kérem Istent, ne ez legyen az utolsó ajándék, amit Tőled egyházunk és a magyar evangéliumi gondolat kap.²¹²

²⁰⁶ Révész I.: A protestantizmus és a vallásszabadság. i. m. Überbau – felépítmény (német).

²⁰⁷ Mályusz leveleiről Révészhez lásd a korábbiak.

²⁰⁸ Géppel írott levél.

²⁰⁹ Lásd Mályusz E.: A türelmi rendelet. i. m.

²¹⁰ Mályusz E.: Visszaemlékezések. i. m. 345–373.

²¹¹ Ahogy erről a bevezetőben esett szó, Révész később is sokszor idézi Mályuszt, még az 1960-as években is, vö. Révész I.: Bécs Debrecen ellen i. m.

²¹² Nem ez volt az utolsó egyháztörténeti műve Mályusznak, lásd pl. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.

Hálás köszönettel tisztelő igaz barátod:
Révész Imre

MTA KIK Kt, Ms 6405/157.

D. 1940. II/23.

Mélyen tisztelt kedves Barátom!

Igen boldog vagyok, hogy a szónak nem sablonos értelmében monumentális művedhez²¹³ most már az *Iratok*²¹⁴ is megjelentek s hogy azoknak megküldésével is szíves voltál megtisztelni. Valóban hálával tartoznak Neked, hogy elvégzed azt, amire mi theologus-egyháztörténészek részben fatálisan ritkuló számunknál fogva, részint egyéb okokból, ezidőszert képtelenek volnánk.

Tőlem most már csak ilyen forgácsok hullanak le, amelyek tudományos szempontból semmik, de amelyekkel mégis gondolkodom Neked némi örömet szerezhetni. Az egyikkel bizonyos aktualitások miatt, a másikkal meg azért, mert pátriáddal van kapcsolatban, amelyet az ősszel megvindikáltam²¹⁵, sok szomorú és kevés örömdetes tapasztalatot szerezvén református vonatkozásban.

Ismételt hálás köszönettel
tisztelő régi barátod
Révész Imre

Függelék

Az alábbiakban részleteket közlök Révész Imre Willy Andreas könyvéről írott recenziójából, amelyek világosan bizonyítják, hogy a német szerző művét szellemtörténetinek tartja, s alapvetően pozitív (majdhogynem rajongó) véleménye is alapvetően ennek szól.

„Nem állhatott volna viszont elő ennek a könyvnek nagyszerű kompozíciója a szellemtörténeti irány kialakulása nélkül, amely a legkülönbözőbb jellegű történeti életfolyamatok együtnézésére, kölcsönhatásaikat felismerő egységes értelmezésére és szemléltetésére törekszik, anélkül, hogy akár régebbi, hegelianus vagy marxi dogmatikus előfeltételektől vezetettne, akár-újabb iskolás lélektani vagy egyéb schémának uralma alá adná magát (ami pl. az egyébként nagyszerű Lamprecht nek volt súlyos eltévelyedése).”²¹⁶

²¹³ Lásd *Mályusz E.*: A türelmi rendelet. i. m.

²¹⁴ Lásd *Iratok* a türelmi rendelet történetéhez i. m.

²¹⁵ Esetleg *Révész Imre*: Horthy Miklós és kora. (Ünnepi beszéd Debrecen sz. kir. Város törvényhatóságának rendkívüli közgyűlésén, 1940 márc. 1. – utóbbi Révész Imre s.k. megjegyzése a bibliográfiájában.) Debreceni Protestáns Lap 52. (1940) 43.

²¹⁶ *Révész I.*: Andreas, Willy. i. m. 451. Hozzá lehet itt fűzni, hogy Mályusz nagy későbbi vitatkozó társa, Mezey László szerint Mályusz erre a munkára építette koncepcióját Gyöngyössy Gergelyről és a „devotio moderna”-ról 1945-ös,

„Műve célját a következőképen jelöli meg: „Darstellung des gesamtdeutschen Geisteslebens, ein Stück Volksgeschichte also“. Módszere : „eine synthetisch verknüpfende Betrachtungsweise, die bei aller Freude an der farbigen Aussenseite der Dinge zu ihrem geistigen Kern vordringt.“ Tehát a valódi, minden doktrinerizmustól ment szellemtörténeti módszer, amely nem érheti be a pusztá analízissel – ez csak föltétlen előföltétele –, hanem „unbedingte Anschaulichkeit“-re, „greifbare, sinnliche Lebens-naehe“ ábrázolására törekszik (632–4. 1.). A szintetikus szemléletességre törekvés a mű külső formájára is kihat: a „lábjegyzeteknek“ aprólékos tudományos apparátusa – néha már inkább csak cafrangja – eltűnik s helyüket (éppúgy, mint a Hóman–Szekfü-féle Magyar Történetben, a mellyel a mű egyébként koncepciójában és módszerében is a legszorosabban rokon²¹⁷) a könyv végén az egyes fejezetekhez fűzött, a kútfőirodalomról, a kutatás jelenlegi állásáról, módszerei kérdésekről és egyéb „mühelytitkokról“ tanulságosan tájékoztató összefoglaló jegyzetek foglalják el.”²¹⁸

„A szinte áttekinthetetlen tarkaságú német politikai szétdarabolásban egységes, nagyvonalú szempontok szerint teremt rendet a megértés és a szemlélet számára. Politikai eszmeáramlatok, újra meg újra felvetődő s megint csak zátonyra jutó birodalmi reformtörekvések mellett hatalmas arányú s a részletekben különösen finom kidol-

nagylélegzetű tanulmányában. A tanulmány teljes egészében a szellemtörténeti megközelítés jegyében készült, de Andreas Willy művére Mályusz (aki pedig ilyesmire, a filológiai alaposságra, igen kényes volt) nem hivatkozik. Hivatkozik viszont rá, négyszer is, nagyszabású összefoglalásában a középkori egyházi társadalomról (ennek alapszövege szintén 1945 körül készült), amelybe alapvetően beépíti (néha szó szerint ismétli) 1945-ös tanulmányát, de ezek a hivatkozások nem a pálosokról, illetve a Gyöngyössy Gergelyről szóló szövegekben találhatók. Mindenesetre könnyen elképzelhető, hogy Andreas könyve éppen az ifjabb Révész Imrével való levélváltás, illetve a Századok-beli recenzió nyomán került Mályusz kezébe, s erősíti Mályusz 1945-ös tanulmányának szellemtörténeti alapállását is. Lásd mindezekhez *Mályusz Elemér*: A pálosrend a közpkor végén. Egyháztörténet 3. (1945) 1–4. füzet. 1–53. *Mályusz E.*: Egyházi társadalom i. m. 148, 154, 157, 233. Valamint *Mezey László*: Deákság és Európa. ((Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.) Bp. 1979. 202. 57.lj. (Mezey László persze csak saját föltevéseként – „úgy látszik” – írja, hogy Mályusz itt Andreas nézeteit és módszereit hasznosítja, s egyébként szép tanulmánynak minősíti Mályusz írását.)

²¹⁷ A Hóman–Szekfűről lásd a korábbi jegyzetek. Amint azokból is kiderül, Révész Szekfüék művét is alapvetően a szellemtörténeti szempontok érvényesítése miatt tartja kiemelkedőnek, tehát ez a megjegyzése is a szellemtörténet iránti vonzódására utal.

²¹⁸ *Révész I.*: Andreas, Willy. I. m. .453–454.

gozású képet fest I. Miksa császárról, „az utolsó lovagról”, akinek lelkiségében, eszmevilágában, törekvéseiben megint csak pompásan szembeszökik a közép- és újkor ölelkezése, ennek az egész „kor-mesgyének” kiváló mértékben átmeneti jellege. Az abszolutizmusra hajló német Landesherr alakja, a tartományi bürokrácia kialakulása* a német jogéletben a római jog befogadása által bekövetkezett végzetes fordulat megvilágítása után a rendiség és különösen a haldokló lovagvilág rajza következik, a lovaglelkiség és lovagi életformák művészi és szolid megalapozású képe, amelyek ellenállhatatlan vonzóerővel voltak a polgárságra is.”²¹⁹

„Végül a kor szellemi életét, művészetét foglalja össze. Természetesen „szellemi élet” volt az is, amit eddig bemutatott, mert hiszen mindenütt, a gazdasági tevékenység ismertetésénél is leásott az értékelő és értéktermelő lelkiség gyökeréig. Most azonban a szellemi élet legarisztokratikusabb nyilvánulásait veszi külön is vizsgálat alá: a német humanista eszmevilágot és annak szellemtudományi törekvéseit és termelését, továbbá a természettudományi és természetbölcseleti renaissance kísérleteket, végül „Der Ausklang der Gotik” sokatmondó címe alatt a képzőművészet életét és alkotásait. Különös finomsággal mutatja meg itt a humanizmus sokarcúságát: miként keveredik éppen a német humanizmusban erős egyházi tradicionálizmus a biblikus-evangéliumi egyház- és vallásreform türelmetlen követelésével, skolasztikus hagyományok pogány filozófiai hatásokkal, misztika és racionalizmus, erős ethikai szenvedély és érzéki szomjúság, hüvös kriticismus és reflektálatlan életöröm.”²²⁰

„Merjük tudománytörténeti fordulópontnak tekinteni ezt a könyvet, mert egy oly magas fokban sikerült, annyira szolid részletalapvetésen nyugvó s másfelől a rendező szempontok és a rekonstruktív szemlélet erejével annyira átvilágított szintézis, hogy mellette ennek a hatalmas tárgykörnek egyetlen ezutáni kutatója sem fog büntetlenül elmehetni. Részleteiben nem egy jogosult s talán kemény bírálat fogja majd érni – ahogy érte pl. húsz év óta a Troeltsch nagy standard-könyvét –, de egészében, éppúgy, mint amaz, nagyon sokáig útjelző marad.”²²¹

²¹⁹ Révész I.: Andreas, Willy. i. m. 455. A bevezetőben még kiemeli Révész, hogy W. Windelband, W. Goetz és K. Hampe tanítványáról van szó, mindnyájan par excellence szellemtörténészek.

²²⁰ Révész I.: Andreas, Willy. i. m. 455.

²²¹ Révész I.: Andreas, Willy. i. m. 456. Minden bizonnyal Ernst Troeltsch: Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen. (3. Neudruck der Ausgabe Tübingen 1922.) Aalen 1977. (Ernst Troeltsch: Gesammelte Schriften I.) Troeltsch (s különösen az itt említett műve) egyébként mind Mályuszra, mind Ifjabb Révész Imrére alapvető hatással volt, éppen a szellemtörténetet az egyháztörténet területén is megalapozó pozíciója miatt.

Rövidítések:

MTA KIK Kt – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár